

บทที่ 2

แนวคิด และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่องของป่ากับเศรษฐกิจครัวเรือนของราษฎรบ้านหนองแซง ตำบลนาตาล อำเภอกำกันโท จังหวัดกาฬสินธุ์ ครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ทำการค้นคว้าและทบทวนวรรณกรรมต่าง ๆ อันได้แก่ แนวคิด และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง มาประกอบเพื่อเป็นแนวทางในการกำหนดกรอบแนวคิดของการวิจัย ดังนั้น ในบทนี้จึงแบ่งเนื้อหาออกเป็น

- 2.1 แนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม
 - 2.1.1 แนวคิดมนุษย์นิเวศวิทยา
 - 2.1.2 แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม
 - 2.1.3 แนวคิดนิเวศวิทยาป่าไม้
 - 2.1.4 แนวคิดการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้
- 2.2 แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนชนบท
 - 2.2.1 ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนชนบท
 - 2.2.2 วิวัฒนาการของเศรษฐกิจชุมชนไทย
 - 2.2.3 โครงสร้างทางเศรษฐกิจของชุมชนชนบท
 - 2.2.4 องค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชนชนบท
- 2.3 แนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคมและความตระหนักรู้ต่อสถานการณ์
 - 2.3.1 ความสัมพันธ์ทางสังคม
 - 2.3.2 ความตระหนักรู้ต่อสถานการณ์
- 2.4 ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- 2.5 กรอบแนวคิดและสมมติฐานในการศึกษา

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

มนุษย์กับสิ่งแวดล้อมธรรมชาติมีความสัมพันธ์ในเชิงกำหนดซึ่งกันและกัน กล่าวคือ มนุษย์ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติเพื่อความอยู่รอดและ เพื่อตอบสนองความต้องการในด้านต่าง ๆ ของตนเอง ซึ่งบางครั้งพฤติกรรมการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติของมนุษย์ส่งผลให้ธรรมชาติเกิดการเปลี่ยนแปลง ในขณะที่ธรรมชาติเป็นตัวกำหนดแบบแผนพฤติกรรมในการดำรงชีวิตของมนุษย์ และเมื่อธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไป ก็จะส่งผลกระทบต่อแบบแผนพฤติกรรมในการดำรงชีวิตของมนุษย์เปลี่ยนแปลงตามไปด้วยเพื่อการอยู่รอดของมนุษย์เอง

วิวัฒนาการในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในอดีตจะ เน้นการศึกษาถึงทัศนคติของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งแวดล้อม ต่อมาจะเริ่มเปลี่ยนแนวการศึกษามาเป็นการศึกษาความเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อม และพัฒนามาเป็นการศึกษาถึงความสัมพันธ์ของมนุษย์ต่อสิ่งแวดล้อมเช่นในปัจจุบัน โดยมีนักทฤษฎี นักเศรษฐศาสตร์และนักสังคมวิทยาหลายท่านกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมหรือทรัพยากรธรรมชาติ ดังนี้

Charles Darwin (อ้างใน ชูศักดิ์ วิทยาคัด : 2530) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตตามหลักทฤษฎีวิวัฒนาการไว้ 2 หลักการ คือ หลักการปรับตัวเองให้เข้ากับระบบนิเวศ โดยผู้ที่แข็งแรงที่สุดจึงจะสามารถอยู่รอดได้ และหลักความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่ม โดยเป็นการแข่งขันกันเพื่อครอบครองทรัพยากร ซึ่งการต่อสู้หรือการแข่งขันนี้เป็นพื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตเพื่อการอยู่รอดและอาจมีการปรับตัวเข้าหากัน ฟังพอาจัยกัน อาจจำแนกความสัมพันธ์ออกได้เป็น 2 ลักษณะคือ symbiosis ซึ่งเป็นการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันของสิ่งมีชีวิตต่างชนิดกันและ commensalism ซึ่งเป็นการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันของสิ่งมีชีวิตชนิดเดียวกัน

Robert E. Park (อ้างใน สมศักดิ์ ศรีสันติสุข : 2534) ได้นำหลักการทางวิทยาศาสตร์ชีวภาพ หรือนิเวศวิทยาของพืชและสัตว์มาใช้ในการศึกษาพฤติกรรมปรับตัวของมนุษย์ต่อเงื่อนไขต่าง ๆ ของสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เช่น การจัดระเบียบของชุมชนมนุษย์ โดยแยกศึกษาเป็น 2 ระดับ คือ ระดับทางชีวภาพ (biotic level) เป็นระดับที่เป็นผลมาจากการต่อสู้เพื่อการอยู่รอดบนพื้นฐานของการร่วมมือแบบแข่งขันอย่างไม่มีการวางแผนไว้ก่อน ซึ่งเกิดขึ้นได้ทั้งในมนุษย์และสัตว์และระดับทางสังคม (social level) เป็นระดับที่ประกอบด้วยการเชื่อมโยงของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ซึ่งมีปฏิสัมพันธ์กัน อันนำไปสู่การจัดระเบียบทางสังคมและเกิดขึ้นเฉพาะ ในมนุษย์เท่านั้น

Robert Thomas Malthus (อ้างใน วรันท์ กิตติธัมพานนท์ : 2531) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และทรัพยากร ว่าอาหารและเครื่องยังชีพ จะมีความสัมพันธ์กับการเพิ่มขึ้นของประชากร กล่าวคือ สังคมใดมีอาหารและเครื่องยังชีพอุดมสมบูรณ์มาก สังคมนั้นจะมีอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรสูง สำหรับอัตราความเจริญเติบโตของประชากรจะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วและมากกว่าความสามารถในการผลิตอาหาร เพราะการเพิ่มขึ้นของประชากรมีลักษณะคล้ายกับอนุกรมความก้าวหน้าทางเรขาคณิต คือ 2, 4, 8, 16, 32, 64, ในขณะที่การเพิ่มขึ้นของการผลิตอาหารมีลักษณะคล้ายกับอนุกรมความก้าวหน้าทางเลขคณิต คือ 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, ดังนั้นตามทัศนะของ Malthus โลกจะมีประชากรมากเกินไปและจะต้องเกิดการขาดแคลนอาหารหรือทรัพยากร หากไม่มีการควบคุมจำนวนประชากร

Karl Marx ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และทรัพยากรว่า ความต้องการของมนุษย์ไม่มีวันสิ้นสุด เมื่อมนุษย์ได้รับการตอบสนองความต้องการหนึ่งแล้ว ก็จะเกิดความต้องการอย่างอื่นตามมาอีก (Coser : 1971) จากความต้องการนี้เองเป็นแรงผลักดันให้มนุษย์มีความพยายามที่จะเอาชนะธรรมชาติ เพื่อบำบัดความต้องการและความสุขสบายในการมีชีวิตอยู่จึงก่อให้เกิดเทคโนโลยีและวิธีการผลิตใหม่ ๆ ขึ้นมา ซึ่งเทคโนโลยีนี้เองที่ทำให้มนุษย์สามารถเอาชนะธรรมชาติและทำลายทรัพยากรได้กว้างขวางขึ้นและรวดเร็วขึ้น (สุนิตย์ แบ้นนาบอน : 2528)

Emile Durkheim (Coser : 1971) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมว่า มนุษย์เป็นสัตว์ซึ่งมีความปรารถนาไม่มีที่สิ้นสุดซึ่งแตกต่างจากสัตว์ โดยมนุษย์จะไม่มีความรู้สึกเพียงพอเมื่อความต้องการทางชีวภาพได้รับการตอบสนอง เนื่องจากความพอใจที่ได้รับเป็นเพียงการกระตุ้นแทนที่จะเป็นความสนใจอยากในลักษณะ "คนยิ่งได้มากเท่าใด ก็ยิ่งต้องการมากขึ้นเท่านั้น" สิ่งที่มาจากการความไม่สนใจอยากตามธรรมชาติของมนุษย์ก่อให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากร เพื่อตอบสนองความต้องการ แต่ความปรารถนาหรือความอยากของมนุษย์อาจถูกยับยั้งควบคุมได้โดยสังคม

Dunlap and Catton ได้กล่าวถึง ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมตามแนวคิด "New Environmental Paradigm" (NEP) ซึ่งมีสาระสำคัญอยู่ 3 ประการคือ

- 1) มนุษย์และสิ่งมีชีวิตมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในรูปแบบของกลุ่มชีวภาพซึ่งเป็นตัวกำหนดรูปแบบของสังคม
- 2) ตัวแปรที่เป็นตัวแปรเหตุและตัวแปรผลมีความเชื่อมโยงกันอย่างสลับซับซ้อน ย้อนกลับไปยังวัฏจักรแห่งชีวิต (web of life) ก่อให้เกิดผลลัพธ์ที่ไม่คาดหมายขึ้นมากมาย
- 3) ทรัพยากรในโลกมีอยู่จำกัด ดังนั้น ข้อจำกัดของศักยภาพทางกายภาพและชีวภาพ จึงเป็นตัวกำหนดการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ความก้าวหน้าทางสังคมและปรากฏการณ์ทางสังคมต่าง ๆ

อนึ่ง ในปัจจุบันมีแนวคิดที่สามารถอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมได้อย่างชัดเจน ได้แก่

2.1.1 แนวคิดมนุษย์นิเวศวิทยา (Human Ecology Concept)

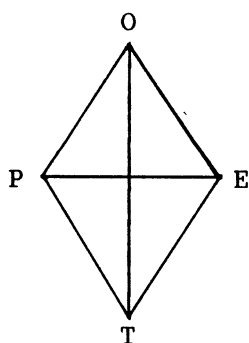
มนุษย์นิเวศวิทยาเป็นการศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม สาธารณชนของความสัมพันธ์คือ สิ่งแวดล้อมมีอิทธิพลต่อการประกอบกิจกรรมของมนุษย์อย่างไร และมนุษย์มีส่วนหรือมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมอย่างไร ทั้งนี้การถ่ายเทพลังงาน สารวัตุและข่าวสาร ซึ่งจะยังผลให้เกิดความมั่นคงเชิงนิเวศวิทยา (ecological stability) ถือว่าเป็นกลไกที่สำคัญที่สุดของระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว (มณีส สุวรรณ : 2532) มนุษย์นิเวศวิทยามีพื้นฐานแนวความคิดมาจากนิเวศวิทยาซึ่งเป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตหรือกลุ่มของสิ่งมีชีวิตกับสิ่งแวดล้อม คำว่า นิเวศวิทยาหรือ Ecology เป็นศัพท์บัญญัติโดย Ernst Haeckel นักชีววิทยาชาวเยอรมัน เมื่อปี ค.ศ.1870 โดยมีรากศัพท์มาจากภาษากรีก ที่ว่า Oikos หมายถึง ที่อยู่อาศัย (habitat) กับ Logos หมายถึง การศึกษา (study) และได้ให้ความหมายไว้วานนิเวศวิทยาเป็นการศึกษาเศรษฐกิจครัวเรือนและสิ่งมีชีวิต โดยเน้นถึงความสัมพันธ์ของสิ่งมีชีวิตและสภาพแวดล้อมในแง่ของเงื่อนไขที่เกี่ยวกับการดำรงอยู่เพื่อความอยู่รอด ดังนั้นการศึกษาทางนิเวศวิทยาต้องสามารถชี้ให้เห็นการยังชีพของสัตว์ที่อยู่รอดได้โดยมีความสัมพันธ์กับสัตว์อื่น ๆ และสภาพแวดล้อม (ชนัญ วงษ์วิภาค : มปป.) การศึกษามนุษย์นิเวศวิทยาในปัจจุบันถือว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติด้วย ดังนั้นหลักการของมนุษย์นิเวศวิทยาจึงศึกษาระบบย่อย (subsystem) 2 ระบบคือ ระบบสังคม (social system) และระบบนิเวศ (ecosystem) กล่าวคือ ในเชิงมนุษย์นิเวศวิทยา เราจัดว่ามนุษย์กับสิ่งแวดล้อมต่างก็มีระบบย่อยของตนเองที่มีโครงสร้างและกระบวนการภายในที่มีส่วนคล้ายกัน (เยาวลักษณ์ อภิชาติวิมลภ : 2533) ระบบย่อยทั้งสองนี้มีความสัมพันธ์ซึ่งกำหนดซึ่งกันและกัน ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนคือ สังคมที่จะดำรงอยู่ได้จะต้องปรับระบบทางสังคมใหม่เมื่อมีการเปลี่ยนรูปแบบการดำรงชีวิตหรือเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจ ในขณะที่เมื่อมนุษย์เปลี่ยนรูปแบบการดำเนินชีวิตเชิงเศรษฐกิจจะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศ และเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศก็จะเกิดผลกระทบในเชิงเศรษฐกิจและเชิงสังคมต่อมนุษย์หรือสังคม

มนุษย์เป็นส่วนประกอบของระบบสังคม เนื่องจากระบบสังคมหมายถึงการรวมกลุ่มกันของประชากรที่มีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ มีการอยู่ร่วมกัน มีการกระทำต่อกันภายใต้วัฒนธรรมเดียวกัน ระบบสังคมประกอบไปด้วยองค์ประกอบหลัก 4 ส่วน คือ ประชากร เทคโนโลยี โครงสร้างทางสังคม และอุดมการณ์ (Terry A. Rambo : 1983)

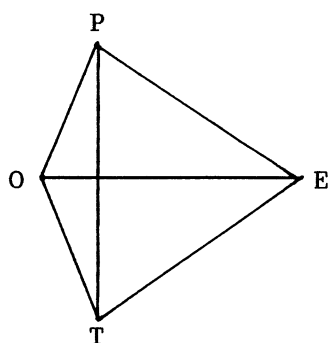
สิ่งแวดล้อมหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ระบบนิเวศ หมายถึง พื้นที่หรือบริเวณที่มีองค์ประกอบสำคัญ 2 ประเภทสัมพันธ์กันอยู่ องค์ประกอบ 2 ประเภทนี้คือ องค์ประกอบทางกายภาพ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม พลังงานจากดวงอาทิตย์ และองค์ประกอบทางชีวภาพ ได้แก่ พืชและสัตว์ โดยปกติความสัมพันธ์ของทั้งสององค์ประกอบในระบบนิเวศนี้จะอยู่ในระดับที่เรียกว่า สมดุลทางธรรมชาติ (balance of nature) มีระดับความมั่นคงเชิงนิเวศวิทยาสูง (มโนัสสุวรรณ : 2532)

Earl Cook (1979) กล่าวถึง ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศซึ่งครอบคลุมองค์ประกอบทั้งทางกายภาพและเคมี องค์ประกอบที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ระบบนิเวศดังกล่าวเป็นระบบพลวัตมีการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ขณะเดียวกันมนุษย์ยังเป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคม มีการอยู่ร่วมกัน มีการกระทำต่อกันภายใต้วัฒนธรรมเดียวกัน บนพื้นที่ที่มีอาณาเขตแน่นอน ดังนั้น ตลอดชั่วชีวิตของมนุษย์จึงต้องมียุติสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ทั้งสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น และจากปฏิสัมพันธ์นี้เองจึงเกิดปฏิกิริยาสะท้อนกลับมายังตัวมนุษย์ทั้งในแง่เป็นคุณและเป็นโทษ

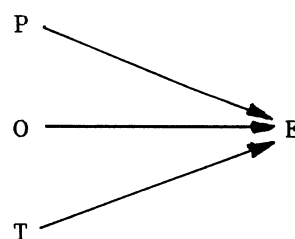
Dunlap and Catton (1979) กล่าวถึง องค์ประกอบของการศึกษามนุษยนิเวศวิทยาว่ามีอยู่ 4 ปัจจัย ได้แก่ ประชากร (population = P) กลุ่มหรือองค์กร (organization = O) สิ่งแวดล้อม (environment = E) และเทคโนโลยี (technology = T) ซึ่งเรียกว่า POET ปัจจัยทั้ง 4 นี้มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์เชิงกำหนดซึ่งกันและกันอย่างสลับซับซ้อน ดังนั้น ใน การศึกษามนุษยนิเวศวิทยาจึงขึ้นอยู่กับผู้ศึกษาว่าสนใจที่จะใช้ปัจจัยใดเป็นตัวแปรอิสระและปัจจัยใดเป็นตัวแปรตาม เช่น

ศึกษาตัวแปร ในลักษณะที่มีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน

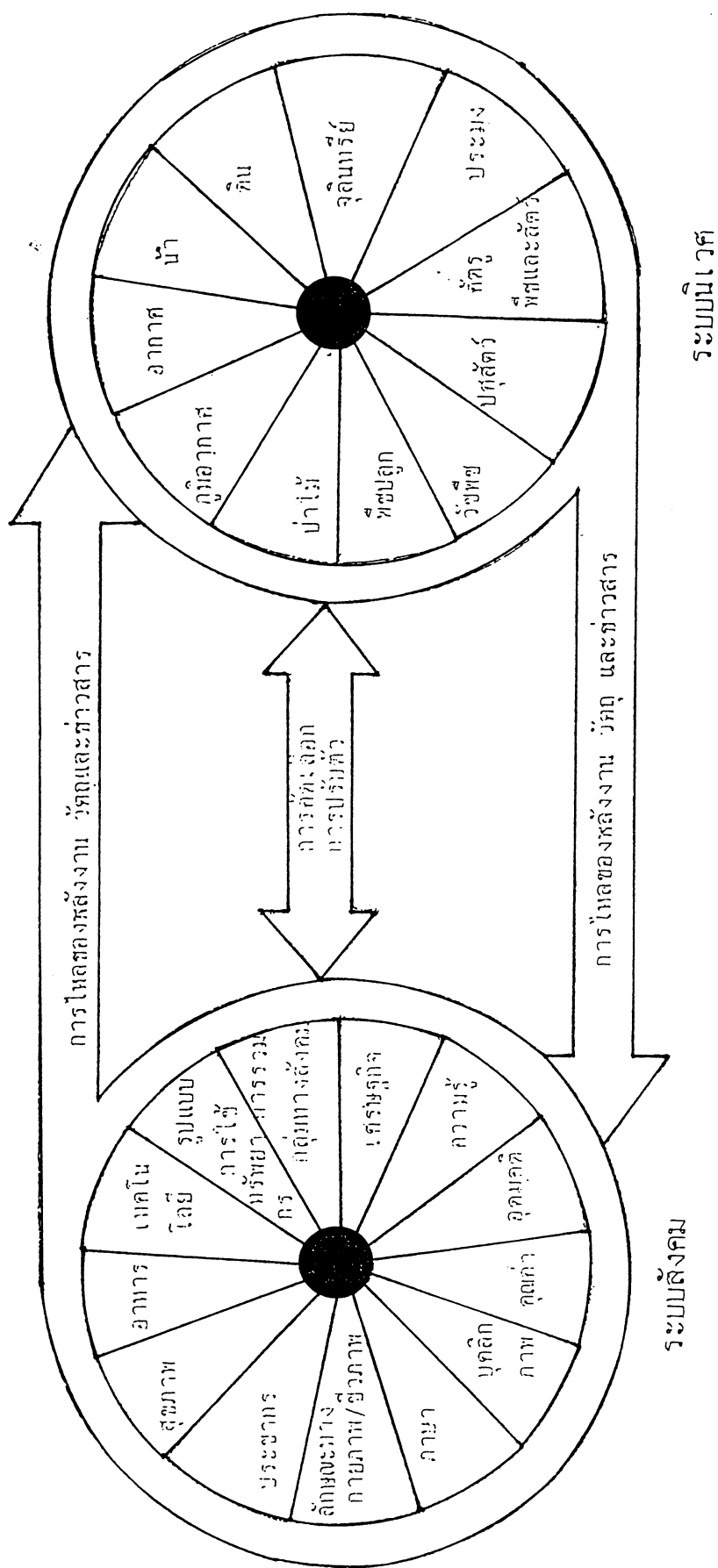
ศึกษาความสัมพันธ์ของตัวแปร 3 ตัว (P, O, T) ที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม (E)

ศึกษาตัวแปรแต่ละตัวที่มีความสัมพันธ์และส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม

ในทำนองเดียวกัน Amos Hawley (อ้างใน Flied and Burch : 1991) กล่าวว่า โดยธรรมชาติของมนุษย์ มนุษย์จะมีความสัมพันธ์หรือมีสัมพันธภาพกับระบบนิเวศด้วยความสมัครใจ ของมนุษย์เอง เนื่องจากระบบนิเวศคือสภาพแวดล้อมที่มนุษย์ดำรงอยู่ และสัมพันธภาพนี้มีลักษณะ เป็นวงจรที่เรียกว่า วัฏจักรแห่งชีวิต (web of life) ซึ่งมีองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องอยู่ 4 ปัจจัย ได้แก่ ประชากร (population) การจัดระเบียบทางสังคม (organization) สิ่งแวดล้อม (environment) และเทคโนโลยี (technology) ความสัมพันธ์ของทุกปัจจัยเกิดขึ้นอย่าง ซับซ้อน เมื่อมีผลกระทบต่อปัจจัยหนึ่งย่อมส่งผลกระทบต่อปัจจัยอื่น ๆ ด้วย

Terry A. Rambo (1983) กล่าวถึง ระบบนิเวศและระบบสังคมว่า ทั้งสองระบบมี ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด และเชื่อมโยงกันโดยผ่านการเคลื่อนย้ายหรือแลกเปลี่ยน พลังงาน วัตถุ และข่าวสาร ซึ่งกันและกัน กล่าวคือ ระบบสังคมได้รับวัตถุดิบของที่จัดว่าเป็น ทรัพยากรธรรมชาติจากระบบนิเวศ เพื่อใช้ตอบสนองความต้องการทางเศรษฐกิจและสังคมผ่าน สถาบันทางสังคมโดยมีค่านิยมและความจำเป็นพื้นฐานของมนุษย์เป็นแรงผลักดัน ส่วนระบบนิเวศ ก็ได้รับการเสริมสร้างหรือดัดแปลงจากระบบสังคม เพื่อทำให้กระบวนการทางด้านชีวภาพที่ดำเนิน อยู่เป็นไปในอัตราที่ทัดเทียมกับการสูญเสียวัตถุดิบให้กับระบบสังคม ระบบนิเวศมีผลกระทบอย่างมาก ต่อการรักษาสุขภาพให้ดำรงอยู่ของระบบสังคม ในขณะที่การเปลี่ยนแปลงหรือปรับปรุงระบบสังคม ก็ส่งผลกระทบต่อให้ระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงไปด้วย ซึ่งอาจแสดงความสัมพันธ์ระหว่างระบบสังคมกับ ระบบนิเวศเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ 1 ความสัมพันธ์ระหว่างระบบสังคมกับระบบนิเวศ

ที่มา : ตัดแปลงมาจาก Terry A. Rambo (1983)

จากกรอบแนวคิดมนุษยนิเวศวิทยาดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ระบบสังคมกับระบบนิเวศมีความสัมพันธ์และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ยกตัวอย่างเช่น ระบบสังคมหรือคนในชุมชนดึงเอาทรัพยากรธรรมชาติในระบบนิเวศ ได้แก่ ทรัพยากรของป่ามาใช้ในการค้าจากระบบสังคมหรือชุมชนให้อยู่รอดในรูปของปัจจัยสี่ ในขณะที่ระบบนิเวศก็อาศัยพึ่งพิงระบบสังคมในการช่วยรักษาให้ระบบนิเวศอยู่ในภาวะสมดุล นอกจากนี้ ระบบสังคมและระบบนิเวศต่างก็มีคุณสมบัติในด้านการคัดเลือกและการปรับตัวเพื่อให้ระบบของตนเองมีความสมดุลหรืออยู่ในจุดดุลยภาพอันเป็นการรักษาเสถียรภาพของระบบหรือความมั่นคงเชิงระบบไว้ แต่เนื่องจากความสามารถในการปรับตัวของระบบทั้งสองนี้มีอยู่ในขีดจำกัด ซึ่งเมื่อเกินขีดความสามารถในการปรับตัวให้อยู่ในภาวะสมดุลแล้วก็จะส่งผลให้ระบบนั้นเกิดการเสียสมดุลขึ้น และส่งผลกระทบต่ออีกระบบหนึ่งให้เกิดการเสียสมดุลไปด้วย เช่น เมื่อป่าไม้ถูกทำลายลงทำให้ระบบนิเวศเสียความสมดุลก็จะส่งผลกระทบต่อระบบสังคมทั้งในเชิงเศรษฐกิจและเชิงสังคม โดยผลกระทบในเชิงเศรษฐกิจ ได้แก่ ทำให้ชุมชนขาดแคลนทรัพยากรของป่ามาใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิตประจำวันจำเป็นต้องพึ่งพิงระบบตลาดและผลกระทบในเชิงสังคม ได้แก่ ทำให้คนในชุมชนต้องเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมต่าง ๆ ในการดำรงชีวิตประจำวัน เช่น ต้องปลูกพืชผัก ผลไม้ต่าง ๆ ทดแทนพืชอาหารจากป่า ต้องทำงานหารายได้เพื่อมาแลกเปลี่ยนกับเชื้อเพลิงที่ใช้ในครัวเรือนหรืออาหารเพื่อการบริโภค และเมื่อไม่มีแหล่งงานในชนบทก็ต้องอพยพไปหางานทำในเมืองใหญ่ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมามากมาย

2.1.2 แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology Concept)

นิเวศวิทยาวัฒนธรรม เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมทางวัฒนธรรมกับปรากฏการณ์ทางสภาพแวดล้อม พฤติกรรมทางวัฒนธรรม หมายถึง แบบแผนทางวัฒนธรรมที่มนุษย์นำเอาสภาพแวดล้อมมาใช้ประโยชน์ โดยส่วนใหญ่มนุษย์มักเป็นฝ่ายกระทำต่อสภาพแวดล้อมด้วยการอาศัยสื่อกลางต่าง ๆ เช่น เทคโนโลยี ภาษา รูปแบบการจัดระเบียบทางสังคม เป็นเครื่องมือในการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมตลอดจนเพื่อเอาชนะสิ่งแวดล้อม สภาพแวดล้อมหมายถึง สภาพแวดล้อมที่ปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขทางวัฒนธรรม หรือสภาพแวดล้อมที่มนุษย์เปลี่ยนแปลงและนำมาใช้ประโยชน์ สภาพแวดล้อมและวัฒนธรรมจึงมีความสัมพันธ์ เชิงเกื้อกูลต่อกันและทั้งสองฝ่ายอาจเป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงซึ่งกันและกัน (ชนัญ วงษ์วิภาค : มปป.)

Leslie A. White (1949) กล่าวถึงแนวคิดเชิงนิเวศวิทยาวัฒนธรรมว่า มนุษย์เป็นผู้เอาชนะสภาพแวดล้อมและนำขึ้นมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ดังนั้น ระบบวัฒนธรรมจึงเกิดจากการที่มนุษย์คิดค้นวิธีการเพื่อนำสิ่งแวดล้อมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ระบบวัฒนธรรมประกอบด้วย 3 ระบบย่อย ได้แก่ ระบบเทคนิควิทยา (technological subsystem) ระบบสังคมวิทยา (sociological subsystem) และระบบอุดมการณ์ (ideological subsystem) ระบบเทคนิควิทยาคือ ระบบที่ประกอบด้วยเครื่องมือเครื่องใช้ทุกสิ่งทุกอย่าง ทั้งที่เป็นเครื่องมืออย่างง่าย ๆ ธรรมดา ๆ ไปจนถึงเครื่องจักรเครื่องกลที่มีเทคนิคยุ่งยากสลับซับซ้อน ตลอดจนเทคนิควิธีการในการใช้สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ซึ่งมนุษย์นำมากระทำต่อสภาพแวดล้อมเพื่อหาอาหาร ป้องกันภัย ใช้อำนวยระบบการผลิตและวิธีการต่าง ๆ ในการดำรงชีพ ระบบสังคมวิทยาเป็นระบบที่ประกอบไปด้วยเรื่องที่เกี่ยวข้องความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล โดยมีสถานภาพและบทบาทเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงบุคคลให้อยู่รวมเป็นสังคม มีการจัดระเบียบทางสังคม และแสดงออกในรูปของพฤติกรรมแบบแผนต่าง ๆ ประกอบด้วยสถาบันทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การศึกษา และอื่น ๆ ส่วนระบบอุดมการณ์เป็นระบบที่ประกอบด้วยความรู้สึนึกคิด ความรู้ ปรัชญา ศาสนา ความเชื่อ โลกทัศน์ และการใช้สัญลักษณ์ในการแสดงออกต่าง ๆ

Julian H. Steward (1963) ได้นำแนวคิดนิเวศวิทยามาใช้ในการศึกษาวัฒนธรรม โดยชี้ให้เห็นว่าสภาพแวดล้อมและวัฒนธรรมมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างยิ่ง ดังนั้น วิธีการของนิเวศวิทยาวัฒนธรรม จึงรวมถึงการวิเคราะห์ที่กล่าวถึง

(1) ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับเทคโนโลยีที่มนุษย์นำเอาสภาพแวดล้อมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ เป็นการวิเคราะห์ประสิทธิภาพของวัฒนธรรมที่สามารถนำทรัพยากรมาใช้ประโยชน์

(2) ความสัมพันธ์ระหว่างแบบแผนพฤติกรรมกับเทคโนโลยีที่มนุษย์นำเอาสภาพแวดล้อมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ เป็นการวิเคราะห์ถึงลักษณะที่สมาชิกในสังคมสร้างวัฒนธรรมและทำกิจกรรมเพื่อใช้ประโยชน์จากสภาพแวดล้อม

(3) ผลกระทบที่แบบแผนพฤติกรรมหนึ่งส่งผลไปถึงส่วนอื่น ๆ ของวัฒนธรรม

วิญญู จารัสพันธุ์ (2535) กล่าวว่า การที่มนุษย์ต้องอยู่ร่วมกันและเป็นส่วนหนึ่งของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ทำให้นักวิทยาศาสตร์ได้พัฒนาวัฒนธรรมขึ้น และวัฒนธรรมนี้เองมีส่วนสำคัญในการกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ต่อธรรมชาติและต่อมนุษย์ด้วยกัน วัฒนธรรมที่ถูกสร้างขึ้นนี้ ได้แก่ วัฒนธรรมที่เป็นวัตถุและวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรม วัฒนธรรมที่เป็นวัตถุคือ เครื่องมือและเทคโนโลยีต่าง ๆ ที่มนุษย์ประดิษฐ์และพัฒนาขึ้นจากประสบการณ์อันยาวนานของมนุษยชาติ เพื่อ

ให้มนุษย์สามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ หรือปรับสภาพแวดล้อมให้เหมาะสมแก่การดำรงชีวิตของมนุษย์ได้ดียิ่งขึ้นและเพื่อใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในสภาพแวดล้อมด้วย ส่วนวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรมเป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์เพื่อให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้ในสังคมและมีบทบาทในการกำหนดความสัมพันธ์ของมนุษย์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติด้วย ซึ่งวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรมนี้ ได้แก่ ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ ค่านิยม ฯลฯ

การพึ่งพิงทรัพยากรของป่า อาจถือเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศวิทยาวัฒนธรรมของชุมชนที่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์ของคนในชุมชนกับป่าไม้อันเป็นสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรของป่าที่มีอยู่ในธรรมชาติและเพื่อให้ได้ทรัพยากรมาอย่างมีประสิทธิภาพ คนในชุมชนจึงต้องใช้เทคโนโลยีต่าง ๆ เข้ามาดำเนินการ ได้แก่ การใช้เครื่องมือ วิธีการต่าง ๆ ในการเก็บหาและการใช้ประโยชน์ในรูปของปัจจัยพื้นฐานของการดำรงชีวิตของมนุษย์ ได้แก่ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค หรืออีกนัยหนึ่งคือระบบเทคนิควิทยา นอกจากนี้คนในชุมชนก็จะสร้างระบบสังคมด้วยการสร้างลักษณะความสัมพันธ์ของคนในสังคมให้สอดคล้องกับการได้ทรัพยากรของป่ามาใช้ประโยชน์ โดยมีระบบอุดมการณ์เป็นแนวทางในการปฏิบัติ ซึ่งระบบทั้งสามนี้มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ หรือสภาพป่าไม้ในเชิงกำหนดซึ่งกันและกัน เช่น เมื่อสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติหรือสภาพป่าไม้เปลี่ยนแปลงไปย่อมส่งผลกระทบให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบเทคนิควิทยาในการเก็บหาและใช้ประโยชน์ทรัพยากรของป่า และส่งผลกระทบต่อระบบสังคมและระบบอุดมการณ์ด้วย ในขณะที่เมื่อมนุษย์เปลี่ยนแปลงระบบเทคนิควิทยา หรือเปลี่ยนแปลงระบบสังคมและระบบอุดมการณ์ที่มีต่อทรัพยากรของป่าหรือทรัพยากรป่าไม้ ก็ย่อมจะส่งผลกระทบให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสภาพป่าไม้หรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ

2.1.3 แนวคิดนิเวศวิทยาป่าไม้

นิเวศวิทยาป่าไม้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างป่าไม้กับปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกันทั้งภายนอกและภายในระบบนิเวศป่าไม้ โดยเน้นถึงความสัมพันธ์เชิงพึ่งพิงและความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนในแง่ของเงื่อนไขที่มีผลกระทบต่อถาวรภาพ หรือความมั่นคงเชิงระบบของนิเวศป่าไม้ ซึ่งอุทิศ กุญอินทร์ (2535) กล่าวว่า ในการศึกษานิเวศวิทยาป่าไม้จะต้องเรียนรู้ถึงสังคมแห่งชีวิตโดยรวม การก่อตัวเป็นระบบนิเวศ โดยศึกษาถึงองค์ประกอบของสังคมแห่งชีวิตทั้งในส่วนที่ไม่มีชีวิตและส่วนที่มีชีวิต ปัจจัยส่วนที่ไม่มีชีวิต ได้แก่ ปัจจัยเกี่ยวกับสภาพภูมิอากาศ ปัจจัยเกี่ยวกับดิน ปัจจัยเกี่ยวกับภูมิประเทศ และไฟป่า ส่วนปัจจัยที่เป็นสิ่งมีชีวิต ได้แก่ มนุษย์

สัตว์ป่า พืช และจุลินทรีย์ต่าง ๆ และจะต้องเรียนรู้ถึงความสัมพันธ์ของปัจจัยต่าง ๆ ที่มีอิทธิพลเชิงกำหนดซึ่งกันและกัน อันก่อให้เกิดพลวัตขึ้นภายในสังคมแห่งชีวิตในส่วนต่าง ๆ

สำหรับความหมายของป่าไม้นั้น มีผู้ให้คำนิยามไว้มากมายความหมายด้วยกันตามทัศนะของผู้ให้ เช่น Allen (อ้างใน นิวัติ เรื่องพานิช : 2533) ได้ให้คำจำกัดความของคำว่าป่าไม่ว่า ป่าไม้คือสังคมของต้นไม้และสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ อันมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันและปกคลุมเนื้อที่กว้างใหญ่ มีการใช้ประโยชน์จากอากาศ น้ำ และวัตถุธาตุต่าง ๆ ในดิน เพื่อการเจริญเติบโตจนถึงอายุขัย และมีการสืบพันธุ์ของตนเอง ทั้งให้ผลผลิตและบริการที่จำเป็นอันจะขาดเสียมิได้แก่มนุษย์ FAO ให้ความหมายของป่าไม่ว่า หมายถึง สังคมของต้นไม้หรือระบบนิเวศที่มีสิ่งมีชีวิตและสิ่งที่ไม่มีชีวิตเป็นองค์ประกอบ สิ่งที่มีชีวิตประกอบด้วย ต้นไม้ ไม้พุ่ม หญ้า พืช และสัตว์ชนิดต่าง ๆ สิ่งที่ไม่มีชีวิต ได้แก่ ดินและสภาพภูมิอากาศในบริเวณนั้น ซึ่งแต่ละองค์ประกอบจะมีอิทธิพลซึ่งกันและกันในการรักษาหรือทำลายสมดุลของระบบนิเวศ สำหรับในทัศนะของพรานป่า ป่าไม้อาจหมายถึงสถานที่ที่สัตว์ป่าอาศัยอยู่ หรือป่าไม้อาจหมายถึง มหาวิทยาลัยของชีวิตในแง่ของนักปรัชญาหรือนักการศาสนา ส่วนในแง่ของกฎหมาย ป่าไม้ หมายถึง ที่ดินที่ยังมิได้มีบุคคลได้มาตามกฎหมายที่ดิน และขยายความหมายของที่ดินว่า คือ พื้นที่ดินทั่วไป รวมทั้ง ภูเขา ห้วยหนอง คลอง บึง ลำน้ำ ทะเลสาบ เกาะและชายทะเล สำหรับในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ให้ความหมายของป่าไม่ว่า หมายถึง พื้นที่ที่เป็นที่รวมของสังคมชีวิตตามธรรมชาติโดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมของต้นไม้และสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ที่ต่างมีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน มีผลทำให้ป่าไม้สามารถอำนวยความสะดวกในทุก ๆ ด้านแก่สังคมของมนุษย์ (นิวัติ เรื่องพานิช : 2533)

2.1.3.1 คุณสมบัติของระบบนิเวศป่าไม้

ระบบนิเวศป่าไม้ เป็นระบบนิเวศธรรมชาติที่ประกอบไปด้วยคุณสมบัติเด่น ๆ อยู่ 3 ประการ ได้แก่ มีโครงสร้างและบทบาท มีความสลับซับซ้อน และมีกลไกในการควบคุมตนเอง

(1). การมีโครงสร้างและบทบาท กล่าวคือ ระบบนิเวศป่าไม้ ประกอบด้วยโครงสร้างระบบนิเวศ (structure) และบทบาทหรือกิจกรรมของระบบนิเวศ (function) ซึ่งนิวัติ เรื่องพานิช (2533) กล่าวว่า การศึกษาระบบนิเวศใดนิเวศหนึ่งจะต้องศึกษาถึงลักษณะโครงสร้างและบทบาทหรือกิจกรรมต่าง ๆ ของระบบนิเวศนั้น ๆ กล่าวคือ โครงสร้างระบบนิเวศป่าไม้ ประกอบด้วยสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต โครงสร้างส่วนที่มีชีวิต ได้แก่ พืช สัตว์ และมนุษย์ การศึกษาส่วนที่มีชีวิตในระบบนิเวศป่าไม้ ทำได้โดยการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับชนิด จำนวน ความหนาแน่น การกระจาย เพศ ชัยอายุ รูปชีวิต และมวลชีวภาพ สำหรับโครงสร้างส่วนที่ไม่มีชีวิต ได้แก่ ภูมิอากาศ ดินและสภาพภูมิประเทศ การศึกษาส่วนที่ไม่มีชีวิต

ในระบบนิเวศป่าไม้ ทำได้โดยการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลในเรื่องอุณหภูมิ ความชื้น แสงสว่าง ปริมาณน้ำฝน อัตราการระเหย ความเร็วลม ธาตุอาหารทั้งในรูปอินทรีย์วัตถุและอนินทรีย์วัตถุ ชนิดและความอุดมสมบูรณ์ของดิน ตลอดจนสภาพภูมิประเทศต่าง ๆ เช่น ระดับความสูง ความลาดชัน และตำแหน่งของเส้นรุ้งเส้นแวง เป็นต้น

ส่วนบทบาทหรือกิจกรรมของระบบนิเวศป่าไม้ที่สำคัญคือ การหมุนเวียนของสารหรือแร่ธาตุอาหารในระบบนิเวศป่าไม้ (matter or nutrient cycling in forest ecosystem) และการถ่ายทอดพลังงานในระบบนิเวศป่าไม้ (energy flow in forest ecosystem) ซึ่ง ฅรงค์ ฅ เชียงใหม่ (2528) อธิบายว่า การหมุนเวียนของสารหรือแร่ธาตุอาหารในระบบนิเวศป่าไม้นั้นเป็นการถ่ายทอดสารในระหว่างระดับของอาหาร (trophic levels) หรือโซ่อาหาร (food chain) และระหว่างสิ่งที่มีชีวิตกับสิ่งที่ไม่มีชีวิตโดยถ่ายทอดกันเป็นวัฏจักรหรือวงจร (cycle) อัตราการถ่ายทอดสารหรือแร่ธาตุอาหารจากระดับหนึ่งไปอีกระดับหนึ่งจะขึ้นอยู่กับองค์ประกอบ หรือโครงสร้างของระบบนิเวศป่าไม้นั้น ๆ เราอาจแบ่งระดับของอาหารในระบบนิเวศป่าไม้ออกเป็น 2 ระดับใหญ่ ๆ คือ

1) ผู้ผลิต (producers) ได้แก่ สิ่งที่มีชีวิตที่สามารถสร้างอาหารเองได้จากอนินทรีย์สาร เช่น พืชที่มีเม็ดสีสีเขียวสามารถสังเคราะห์แสงเปลี่ยนสารอนินทรีย์ที่มีโมเลกุลง่าย (H_2O และ CO_2) ให้เป็นสารอินทรีย์ที่มีโมเลกุลซับซ้อน (น้ำตาลกลูโคส)

2) ผู้บริโภค (consumers) ได้แก่ สิ่งที่มีชีวิตที่ไม่สามารถสร้างอาหารเองได้จากอนินทรีย์สาร ต้องได้สารอินทรีย์จากสิ่งที่มีชีวิตอื่นโดยกินสิ่งที่มีชีวิตอื่นเป็นอาหาร หรือย่อยสลายสารอินทรีย์จากสิ่งที่มีชีวิตอื่นให้เป็นโมเลกุลง่าย ๆ อาจแบ่งผู้บริโภคออกเป็นประเภทตามลักษณะอาหารที่กินดังนี้

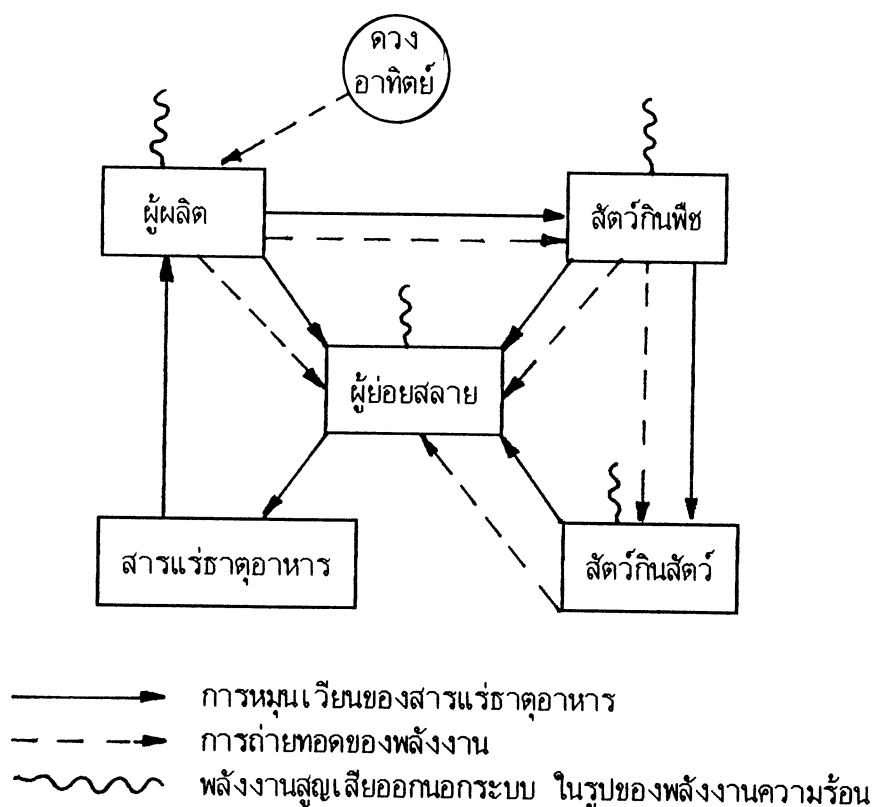
ก. สัตว์กินพืชหรือผู้บริโภคขั้นที่ 1 (herbivores หรือ primary consumers) ได้แก่ ช้าง ม้า วัว ควาย ฯลฯ

ข. สัตว์กินสัตว์หรือผู้บริโภคขั้นที่ 2 (carnivores หรือ secondary consumers) ได้แก่ เสือ สิงโต พังพอน ฯลฯ

ค. สัตว์กินทั้งพืชและสัตว์ (omnivores) ได้แก่ มนุษย์

ง. ผู้ย่อยสลาย (decomposers) ได้แก่ แบคทีเรีย เห็ด รา สิ่งมีชีวิตเหล่านี้สลายโมเลกุลซับซ้อนของอินทรีย์สาร ดูดซึมสารที่ย่อยแล้วนี้บางส่วน แล้วปล่อยอนินทรีย์สารออกมาซึ่งผู้ผลิตสามารถนำไปใช้สร้างอินทรีย์สารโมเลกุลใหญ่ขึ้นมาเป็นแหล่งพลังงาน ซึ่งอาจจะไปหยุดยั้งหรือกระตุ้นบทบาทขององค์ประกอบที่มีชีวิตอื่น ๆ ภายในระบบนิเวศป่าไม้

วัฏจักรการหมุนเวียนของสารหรือแร่ธาตุอาหารในระบบนิเวศป่าไม้ เริ่มจากผู้ผลิตหรือพืช ซึ่งได้พลังงานจากดวงอาทิตย์ที่เข้าสู่ระบบนิเวศป่าไม้ในรูปของแสงและอินทรีย์สาร เช่น น้ำ คาร์บอนไดออกไซด์ และแร่ธาตุอาหารต่าง ๆ จากสิ่งแวดล้อม แล้วนำมาสร้างอินทรีย์สารขึ้นใช้เองและสะสมไว้ ต่อไปจะถูกถ่ายทอดไปสะสมในพวกผู้บริโภค โดยในขั้นแรกจะเป็นพวกที่กินพืช ต่อจากพวกนี้ก็จะถูกถ่ายทอดไปสะสมในพวกที่กินสัตว์ และในที่สุดทั้งพวกผู้ผลิต ผู้บริโภคทั้งสองประเภทก็ตายลงเป็นหน้าที่ของผู้ย่อยสลายที่จะทำลายซากพืชและสัตว์เหล่านี้ให้เน่าเปื่อยผุพังไป สารแร่ธาตุอาหารที่สะสมในซากพืชและสัตว์ก็จะถูกปล่อยออกมาให้เป็นอิสระ และสะสมในดินซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อผู้ผลิต โดยเฉพาะพืชสีเขียวที่นำเอาสารเหล่านี้มาใช้ในการดำรงชีพเพื่อให้กระบวนการสังเคราะห์แสงได้ดำเนินต่อไป สำหรับการถ่ายทอดพลังงานในระบบนิเวศป่าไม้เป็นการถ่ายทอดพลังงานจากกลุ่มสิ่งที่มีชีวิตหนึ่งไปสู่อีกกลุ่มหนึ่งตามโซ่อาหาร โดยที่พลังงานส่วนหนึ่งจะสูญเสียไปในรูปของความร้อน ดังนั้นกระบวนการถ่ายทอดพลังงานจึงเป็นรูปแบบที่ไม่เป็นวงจร (non-cycle) ซึ่งเริ่มจากเมื่อผู้ผลิตสร้างอาหารจากกระบวนการสังเคราะห์แสงแล้วจะสะสมธาตุอาหารและพลังงานไว้ในเบื้องต้น พลังงานที่สะสมนี้จะถูกนำไปใช้และสูญเสียในกิจกรรมต่าง ๆ รวมทั้งการหายใจด้วย จากนั้นพลังงานจะถูกถ่ายทอดไปสู่สัตว์กินพืช เช่นเดียวกันพลังงานที่สะสมอยู่ในพวกนี้ก็จะถูกนำไปใช้เพื่อการเจริญเติบโต และสูญเสียในกิจกรรมต่าง ๆ และการหายใจ ส่วนที่เหลือจะถูกถ่ายทอดไปสู่พวกสัตว์กินสัตว์ และไปจนถึงพวกมนุษย์ และในขณะเดียวกันทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภคทั้งหลายจะตายลง พลังงานต่าง ๆ ที่สะสมอยู่ก็ถูกถ่ายทอดไปสู่ผู้ย่อยสลาย และพลังงานบางส่วนก็จะสูญเสียไปในรูปของความร้อน ซึ่งพืชไม่สามารถนำไปใช้ในกระบวนการสังเคราะห์แสงได้ ดังแผนภูมิ

แผนภูมิที่ 2 การหมุนเวียนของสารแร่ธาตุอาหาร และการถ่ายทอดพลังงานที่เกิดขึ้นในระบบนิเวศป่าไม้

(2). การมีความสลับซับซ้อน โดยเหตุที่ระบบนิเวศป่าไม้ตามธรรมชาติจะมีความสลับซับซ้อนของโครงสร้างส่วนที่มีชีวิต อันเป็นผลมาจากวิวัฒนาการและการปรับตัวของสิ่งที่มีชีวิตที่พัฒนาเพิ่มความหลากหลายมากขึ้น โดยสิ่งที่มีชีวิตบางชนิดจะสูญพันธุ์ไปและมีสิ่งมีชีวิตชนิดใหม่เกิดขึ้นมาทดแทนหมุนเวียนเปลี่ยนไปไม่สิ้นสุด และเนื่องจากในช่วงอดีตภายใต้สภาพการตามธรรมชาติตลอดชั่วระยะเวลาที่โลกเราได้วิวัฒนาการมานั้น อัตราการสูญพันธุ์มีน้อยกว่าอัตราวิวัฒนาการเกิดสิ่งมีชีวิตชนิดใหม่ ดังนั้น ความหลากหลายของสิ่งมีชีวิตจึงมีเพิ่มขึ้นตามกาลเวลายิ่งระบบนิเวศป่าไม้ได้ประกอบด้วยโครงสร้างส่วนที่มีชีวิตที่มีความหลากหลาย หรือมีความหลากหลายทางชีวภาพ (biodiversity) สูง ระบบนิเวศป่าไม้นั้นก็จะเป็นระบบที่มีเสถียรภาพ (stability) สูง ส่งผลให้ระบบนิเวศป่าไม้นั้นเข้าสู่ภาวะที่มีความสมดุลตามธรรมชาติ

ความหลากหลายทางชีวภาพมีองค์ประกอบอยู่ 3 ประการ คือ ความหลากหลายในเรื่องชนิด (species diversity) ความหลากหลายของพันธุกรรม (genetic diversity) และความหลากหลายของระบบนิเวศ (ecosystem diversity) ซึ่งความหลากหลายในเรื่องชนิด หมายถึง จำนวนชนิดของสิ่งมีชีวิตต่อหน่วยเนื้อที่ และความสม่ำเสมอของชนิดหรือสัดส่วนของสิ่งมีชีวิตชนิดต่าง ๆ ที่มีอยู่ในพื้นที่นั้น ส่วนความหลากหลายของพันธุกรรม หมายถึง ความหลากหลายของยีนส์ที่มีอยู่ในสิ่งมีชีวิตแต่ละชนิด และสำหรับความหลากหลายของระบบนิเวศ หมายถึง ความหลากหลายของถิ่นกำเนิดตามธรรมชาติ ความหลากหลายของการทดแทนและความหลากหลายของภูมิประเทศ

มีผู้ประมาณว่า ปัจจุบันในโลกนี้ประกอบด้วยพืชและสัตว์มากมายนับเป็นล้านชนิด เฉพาะที่ได้มีการศึกษา ค้นคว้า บันทึกและให้ชื่อทางวิทยาศาสตร์แล้วถึง 1.4 ล้านชนิด แยกออกเป็นแมลงประมาณ 750,000 ชนิด สัตว์ที่มีกระดูกสันหลังประมาณ 41,000 ชนิด พืชยืนต้นและพืชล้มลุกประมาณ 250,000 ชนิด ที่เหลือเป็นพวกสัตว์ไม่มีกระดูกสันหลัง เห็ด รา สาหร่าย และจุลินทรีย์ต่าง ๆ สำหรับป่าไม้ในประเทศไทยเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยความหลากหลายทางชีวภาพแห่งหนึ่งของโลก เนื่องจากมีทั้งพืชและสัตว์หลากหลายชนิดรวมกันไม่น้อยกว่าร้อยละ 7 ของสิ่งที่มีชีวิตทั้งหมดที่มีปรากฏอยู่ในโลกปัจจุบัน (วิสุทธิ ใบไม้ : 2532)

(3). การมีกลไกในการควบคุมตัวเอง ซึ่งเป็นคุณสมบัติอีกอย่างหนึ่งของระบบนิเวศป่าไม้ธรรมชาติที่จะรักษาระบบให้มีเสถียรภาพและอยู่ในภาวะสมดุลอยู่เสมอ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ล่ากับเหยื่อ (predator and prey) เป็นกลไกในการควบคุมตัวเองในธรรมชาติ ที่มีความสำคัญในการควบคุมจำนวนประชากรของสัตว์ในธรรมชาติ การหมุนเวียนกลับมาใช้ใหม่ของแร่ธาตุอาหารในกระบวนการหมุนเวียนของสาร หรือแร่ธาตุอาหารในระบบนิเวศป่าไม้ก็เป็นกลไกในการควบคุมตัวเองในธรรมชาติอีกรูปแบบหนึ่ง ด้วยการที่ของเสียที่เกิดขึ้นจาก

กระบวนการหนึ่งถูกนำไปใช้เป็นตัวอุปมา หรือสารอาหารของอีกกระบวนการหนึ่งหมุนเวียนเปลี่ยนรูปไปโดยไม่มีที่สิ้นสุด ด้วยวิธีนี้ของเสียจะถูกกำจัดให้หมดไปจากระบบ และในขณะเดียวกันก็จะมีแร่ธาตุอาหารพร้อมที่จะให้ใช้ในกระบวนการต่อไปได้ด้วย ดังนั้นเมื่อไม่มีสิ่งใดมารบกวนกระบวนการควบคุมตัวเองตามธรรมชาติดังกล่าวแล้ว ระบบนิเวศป่าไม้ก็จะอยู่ในภาวะที่มีความสมดุลทางธรรมชาติหรือเกิดดุลยภาพในระบบนั้นได้ (นิวัติ เรืองพานิช : 2533)

2.1.3.2 คุณค่าและความสำคัญของทรัพยากรป่าไม้

ทรัพยากรป่าไม้มีคุณค่าและความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของสิ่งที่มีชีวิตทั้งที่อยู่ภายในและภายนอกระบบนิเวศป่าไม้นั้นเป็นอย่างยิ่ง ความหลากหลายของทรัพยากรป่าไม้จะมีผลกระทบและมีอิทธิพลทั้งทางตรงและทางอ้อมในเชิงกำหนดวิถีการดำรงชีพของสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ พอสรุปได้ดังนี้

(1). ความสำคัญในด้านการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ได้แก่ การช่วยให้ฝนตกเพิ่มขึ้น การทำให้อากาศมีความชุ่มชื้นอย่างสม่ำเสมอ การช่วยให้เกิดระบบการหมุนเวียนของออกซิเจนในอากาศ การบรรเทาความรุนแรงของลมพายุ การป้องกันการพังทลายของดิน การบรรเทาอุทกภัย และการทำให้มีน้ำไหลสม่ำเสมอตลอดปี

(2). ความสำคัญในด้านเศรษฐกิจ ได้แก่ เป็นแหล่งวัตถุดิบในการก่อสร้าง แหล่งเชื้อเพลิง แหล่งอาหาร แหล่งยารักษาโรค แหล่งวัตถุดิบในระบบอุตสาหกรรม เช่น สารเคมี เส้นใย ชัน น้ำมัน ยางไม้ แหล่งอาหารสัตว์ และปัจจัยการผลิตในระบบเกษตรกรรมของชาวชนบท

(3). ความสำคัญในด้านสังคม ได้แก่ เป็นแหล่งสร้างงานให้คนมีงานทำ แหล่งค้นคว้า ศึกษาหาความรู้จากธรรมชาติ สถานที่พักผ่อนหย่อนใจ แหล่งสนองความต้องการทางจิตวิทยา เช่น ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ การทำพิธีกรรมทางศาสนา แหล่งวัตถุดิบในการทำเครื่องดนตรี เครื่องประดับ

2.1.3.3 ชนิดของป่าไม้

ป่าไม้ในประเทศไทย แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ ป่าประเภทที่ไม้อผลัดใบ (evergreen forest) และป่าประเภทที่ผลัดใบ (deciduous forest)

ป่าประเภทที่ไม้อผลัดใบ แบ่งออกได้เป็น 4 ชนิด ดังนี้

(1). ป่าดิบเมืองร้อน (tropical evergreen forest) ซึ่งแยกชนิดย่อย ๆ ออกเป็น

- ก. ป่าดิบชื้น (tropical rain forest)
- ข. ป่าดิบแล้ง (dry evergreen forest)
- ค. ป่าดิบเขา (hill evergreen forest)
- (2). ป่าสน (coniferous forest)
- (3). ป่าพรุหรือป่าบึง (swamp forest) แยกย่อยออกเป็น
 - ก. ป่าพรุหรือป่าบึงน้ำจืด (fresh water swamp forest)
 - ข. ป่าชายเลน (mangrove swamp forest)

(4). ป่าชายหาด (beach forest)

สำหรับป่าประเภทที่ผลัดใบ แบ่งออกได้เป็น 3 ชนิด ดังนี้

- (1). ป่าเบญจพรรณ (mixed deciduous forest)
- (2). ป่าแพะ ป่าแดง ป่าโคก หรือป่าเต็งรัง (deciduous dipterocarp forest)
- (3). ป่าหญ้า (savanna forest)

พื้นที่ในการศึกษาครั้งนี้ คือ ป่าสงวนแห่งชาติ ป่าดงมูล จังหวัดกาฬสินธุ์ มีสภาพป่า 2 ชนิด ได้แก่ ป่าดิบแล้ง และป่าเต็งรัง ซึ่งมีลักษณะพืชพรรณที่เป็นตัวชี้วัดชนิดของป่า ดังนี้ คือ

ป่าดิบแล้ง เป็นป่าประเภทไม่ผลัดใบที่มีพันธุ์ไม้ผลัดใบเข้ามาขึ้นผสมอยู่ด้วย โครงสร้างของป่าโดยทั่วไปเรือนยอดแบ่งเป็น 3 ชั้น พันธุ์ไม้เด่นในเรือนยอดชั้นบน ได้แก่ ตะเคียนหิน (*Hopea ferrea*) กระบาก (*Anisoptera costata*) ยางแดง (*Dipterocarpus turbinatus*) ขึ้นผสมกับพันธุ์ไม้ผลัดใบ เช่น มะค่าโมง (*Azizelia xylocarpa*) ตะแบกใหญ่ (*Lagerstroemia calyculata*) ส้มพวง (*Tetrameles nudriflora*) ปออีเก้ง (*Pterocymbium javanicum*) ตะเคียนทอง (*Hopea odorata*) คอแลน (*Nephelium hypoleucum*) เขลียง (*Dialium cochinchinensis*) กระบก (*Irvingia malayana*) มะกอก (*Spondias pinnata*) มะม่วงป่า (*Mangifera gracilipes*) ต้นไม้ในสกุลหว่า (*Eugenia*) สกุลมะเกลือ (*Diospyros*) สกุลไทร (*Ficus*) พันธุ์ไม้ในเรือนยอดชั้นรอง ได้แก่ พลองใบเล็ก (*Memecylon floribunda*) พลองใบใหญ่ (*Memecylon ovata*) กัดลิ้น (*Walsura trichostemon*) ค้างคาว (*Aglaia periferia*) กระเบาหลัก (*Hydnocarpus ilicifolius*) ข่อยหนาม (*Treblus taxoides*) ลำไยป่า (*Paranephelium longifolium*) ส่วนพันธุ์ไม้ในเรือนยอดชั้นที่สาม ได้แก่ จอแจ (*Milium velutiana*) หัสคุณ (*Micrometum minutum*) กระตูก้าง (*Aporusa aurea*) หนามคนทา (*Horrisonia perforata*) มะไฟ

(*Baccaurea ramiflora*) ชมพูป่า (*Eugenia spp.*) นอกจากนั้นก็มีไม้เถา กล้วยไม้ และพันธุ์ไม้ชั้นล่างที่สำคัญ ได้แก่ ปาล์ม หวายต่าง ๆ ชิง ช่า เร่ว กระวานและว่านชนิดต่าง ๆ

ป่าเต็งรัง เป็นป่าประเภทผลัดใบ ลักษณะค่อนข้างโปร่ง มีต้นไม้ขนาดเล็กและขนาดกลางขึ้นกระจุกกระจาย มีไม้ป่าใหม่เกือบทุกปี พันธุ์ไม้เด่น ได้แก่ เต็ง (*Shorea obtusa*) รัง (*Shorea siamensis*) เหียง (*Dipterocarpus obtusifolius*) พลวง (*Dipterocarpus tuberculatus*) ยางกราด (*Dipterocarpus intricatus*) และประกอบด้วยพันธุ์ไม้มีค่าต่าง ๆ เช่น ประดู่ (*Pterocarpus macrocarpus*) แดง (*Xylia kerrii*) รกฟ้า (*Terminalia tomentosa*) ตะแบก (*Lagerstroemia calyculata*) ตะคร้อ (*Schleichera oleosa*) แสลงใจ (*Strychnos nux-vomica*) มะขามป้อม (*Phyllanthus emblica*) ส่วนพันธุ์ไม้ชั้นล่าง ได้แก่ ไม้ เฟ็ก ใจด พรัง ฯลฯ

2.1.4 แนวคิดการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้

จากคุณสมบัติทางด้านความหลากหลายทางชีวภาพของระบบนิเวศป่าไม้ธรรมชาติ ส่งผลให้เกิดเป็นทรัพยากรป่าไม้ที่มีคุณค่าและความสำคัญต่อมวลชีวภาพทั้งหลายรวมทั้งมนุษย์ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวชนบทที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้แหล่งทรัพยากรป่าไม้นั้น จะมีระบบเศรษฐกิจและวิถีการดำรงชีวิตผูกติดอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรป่าไม้อย่างแยกไม่ออก หรืออาจกล่าวได้ว่าชาวชนบทต้องพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้ตั้งแต่เกิดจนตาย ซึ่ง Subhadhira et. al. (1987) ได้ให้ความหมายของการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม่ว่า หมายถึง ลักษณะที่ครัวเรือนชนบทพึ่งพิงทรัพยากรจากป่าในขอบเขตที่มีความหลากหลาย เพื่อสนองความต้องการด้านการบริโภคของครัวเรือน การบริโภครวมไปถึงเพื่อเป็นอาหาร เชื้อเพลิง วัสดุในการก่อสร้าง ยารักษาโรค ความต้องการทางสังคม ศาสนา รวมทั้งการสร้างรายได้จากทรัพยากรของป่าที่เก็บหามาได้ ส่วน Poffenberger (1990) ให้ความหมายของการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม่ว่า หมายถึง ปริมาณทั้งหมดหรือสัดส่วนของการบริโภคในครัวเรือน ที่แต่ละครัวเรือนเก็บหาทรัพยากรมาจากป่าไม้ รวมทั้งผลผลิตการเกษตรที่เก็บเกี่ยวมาจากพื้นที่ป่าไม้

ในการศึกษานี้ เป็นการศึกษากการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้ของครัวเรือนชนบทโดยเน้นการพึ่งพิงป่าในลักษณะการเก็บหาของป่า ได้แก่ ไม้พื้น พืชผักป่า เห็ด ผลไม้ป่า พืชสมุนไพรแมลงกินได้ และพืชหัตถกรรม เพื่อตอบสนองความต้องการของครัวเรือนในลักษณะและขอบเขตของการพึ่งพิงป่าต่าง ๆ ที่จะกล่าวถึงต่อไป

ลักษณะและขอบเขตของการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้ของครัวเรือนชนบท อาจแบ่งออกได้เป็น 3 ประการ คือ การพึ่งพิงเพื่อการยังชีพ การพึ่งพิงเพื่อการสร้างรายได้ และการพึ่งพิงเพื่อเป็นปัจจัยการผลิต

การพึ่งพิงเพื่อการยังชีพ เป็นลักษณะการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้ที่สำคัญที่สุดของครัวเรือนชนบทมาตั้งแต่อดีตกาล แม้แต่ในปัจจุบันที่มีความเจริญก้าวหน้าทางด้านต่าง ๆ มีการผลิตสินค้าและบริการเพื่อการยังชีพ ซื้อมาแลกเปลี่ยนและบริโภคกันในระหว่างสังคมมนุษย์ ทั้งในระดับชุมชนเมือง ชุมชนชนบท จนถึงชุมชนระหว่างประเทศก็ตาม แต่ชาวชนบทส่วนใหญ่ก็ยังคงพึ่งพิงป่าไม้ในฐานะแหล่งทรัพยากรเพื่อการยังชีพในรูปของปัจจัย 4 เริ่มตั้งแต่ การเก็บหาอาหารจากพืชผักป่า จากส่วนต่าง ๆ ของต้นไม้ ทั้งดอก ใบ ผล เมล็ด ลำต้น ราก รวมทั้งอาหารที่ได้จากสัตว์ป่าหรือผลิตภัณฑ์จากสัตว์ป่า ซึ่งอาหารธรรมชาติเหล่านี้มีคุณค่าตามหลักโภชนาการทุกด้าน คือ มีทั้ง คาร์โบไฮเดรต โปรตีน ไขมัน วิตามิน และเกลือแร่ นอกจากนี้ยังใช้ในการเป็นส่วนประกอบของการผลิตอาหารในรูปของเชื้อเพลิง เช่น ฟืน และถ่าน ในด้านของเครื่องนุ่งห่มมนุษย์ในสมัยโบราณใช้ใบไม้ เปลือกไม้ และเส้นใยจากไม้มาทำเป็นเครื่องนุ่งห่มให้พ้นจากความร้อนหนาว แม้ในปัจจุบันก็ยังใช้เครื่องนุ่งห่มที่ทำมาจากไม้ เช่น การสกัดเนื้อไม้มาทำเป็นไหมเทียมในด้านที่อยู่อาศัยของครัวเรือนชนบทนั้นจะมีผลผลิตจากป่าประกอบกันขึ้นเป็นโครงร่างและส่วนประกอบของที่อยู่อาศัยทุกหลังคาเรือน เช่น เสา พื้น ดง โครงหลังคา ฝา ฯลฯ ส่วนในด้านยารักษาโรค ครัวเรือนชนบทส่วนใหญ่จะพึ่งพิงพืชสมุนไพรจากป่าเพื่อใช้ในการบำบัดรักษาโรคร้ายไข้เจ็บต่าง ๆ เช่น ยาแก้โรคเรื้อนจากน้ำมันของผลกระเบา ยารักษาโรคความดันโลหิตสูงจากรากของต้นระย่อม ยารักษาโรคหัวใจจากเมล็ดของต้นแสงใจ ยากำจัดแมลงและเปื้อนปลาจากต้นหางไหล ฯลฯ (นิวัติ เรืองพานิช : 2533)

การพึ่งพิงเพื่อการสร้างรายได้ เป็นลักษณะการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้ที่ครัวเรือนชนบทเก็บหาทรัพยากรป่าไม้ นำไปขายเป็นรายได้ครัวเรือนเพื่อแลกเปลี่ยนกับสิ่งอุปโภคบริโภคที่ครัวเรือนขาดแคลนหรือหาไม่ได้จากป่าไม้ ลักษณะการขายแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ การขายทรัพยากรที่เก็บหามาได้จากป่าไม้โดยคงสภาพเดิม เช่น ฟืน เห็ด อาหารจากพืชผักป่า ผลไม้ป่า หรือเนื้อสัตว์ป่าและผลิตภัณฑ์จากสัตว์ป่า อีกประการหนึ่ง ได้แก่ การขายทรัพยากรที่เก็บหามาได้จากป่าไม้โดยการแปรรูปแล้ว เช่น เสื่อ ผลิตภัณฑ์จากไม้ เช่น โต๊ะ เก้าอี้ หัตถกรรมต่าง ๆ จากหวาย ไม้ไผ่ และหากมองภาพรวมในระดับประเทศแล้วจะเห็นว่า ทรัพยากรป่าไม้เหล่านี้สามารถส่งเป็นสินค้าออกหารายได้ให้ประเทศได้ปีละมาก ๆ

การพึ่งพิงเพื่อเป็นปัจจัยการผลิต เป็นลักษณะการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้ที่ครัวเรือนชนบทนำทรัพยากรจากป่าไม้มาใช้เป็นปัจจัยการผลิต ซึ่งโดยทั่วไปมักเป็นเกษตรกรรมทั้งทางตรงและทางอ้อม ในทางตรง ได้แก่ ครัวเรือนชนบทนำทรัพยากรป่าไม้มาใช้ทำเป็นเครื่องมือหรือส่วนประกอบของเครื่องมือในการเกษตร เช่น จอบ เสียม คราด คันไถ นามูลค้ำความาใช้เป็นปุ๋ย

นำส่วนต่าง ๆ ของต้นไม้มาใช้เป็นอาหารให้สัตว์เลี้ยง ใช้วัสดุที่ได้จากป่าไม้มาทำเป็นยาปราบศัตรูพืช เช่น สะเดา แม้กระทั่งการใช้พื้นที่ป่าไม้เป็นที่ดินในการผลิตพืชเกษตรกรรมโดยตรง ส่วนในทางอ้อม ได้แก่ นกจากป่าช่วยในการกำจัดแมลงศัตรูพืช ต้นไม้ในป่าตรึงธาตุอาหารของพืชไว้ที่ปมรากรวมกับปุ๋ยที่เกิดจากการทับถมของอินทรียสารจากพืชและสัตว์ต่าง ๆ ปลดปล่อยออกจากป่าไม้มาตามกระแสน้ำสู่แปลงเกษตรกรรมของชุมชน เป็นการปรับปรุงคุณสมบัติทางกายภาพของดิน รวมทั้งเป็นแหล่งผลิตน้ำเพื่อการเกษตรกรรมในหน้าแล้ง

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนชนบท

2.2.1 ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนชนบท

สำหรับความหมายของชุมชนชนบทนั้น ได้มีนักวิชาการให้ความหมายหรือคำนิยามไว้มากมาย ดังนี้

ราชบัณฑิตยสถาน (2525) ให้ความหมายของชุมชนว่า หมายถึง หมู่ชนหรือกลุ่มคนที่อยู่รวมกันเป็นสังคมขนาดเล็ก อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกันและมีผลประโยชน์ร่วมกัน และให้ความหมายของชนบทว่า หมายถึง บ้านนอกหรือเขตแดนที่พ้นจากเมืองหลวงออกไป

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2534) ได้ให้ความหมายของชุมชนชนบทว่า หมายถึง ชุมชนที่มีความใกล้ชิดกับธรรมชาติมาก เพราะราษฎรส่วนใหญ่ต้องอาศัยน้ำฝนทำการเกษตร ความสัมพันธ์ทางสังคม ส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์กับสมาชิกในครอบครัวเป็นอันดับแรก สมาชิกในครอบครัวช่วยกันทำงานหารายได้มาใช้ร่วมกัน กล่าวคือ การทำนา ทำไร่ ครอบครัวจะเป็นทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภค ภายในชุมชนจะมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติมาก มีความสนิทสนมคอยช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ฐานะทางเศรษฐกิจภายในชุมชนไม่แตกต่างกันมากนัก นอกจากนี้ชุมชนชนบทยังอาศัยวัฒนธรรมชนบทธรรมเนียมประเพณีคอยควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในชุมชนด้วย ทำให้สมาชิกภายในชุมชนอยู่อาศัยอย่างสงบสุข ไม่ค่อยมีปัญหาทางสังคม

Emile Durkhiem (อ้างใน ชูศักดิ์ วิทยาค : 2530) ได้นำเอาแนวคิดของ August Comte บิดาของสังคมวิทยา ซึ่งกล่าวถึงปัจจัยสำคัญในการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ว่า คือ การสมานฉันท์หรือความสอดคล้องกัน (consensus) และได้อ้างอิงถึงการมีที่อยู่อาศัยความเชื่อและประเพณีร่วมกัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ มนุษย์ผูกพันอยู่ด้วยกันด้วยการมีผลประโยชน์และการเป็นเจ้าของร่วมกันโดย Durkhiem ได้นำมาอธิบายลักษณะของชุมชนชนบทว่าเป็นกลุ่มคนกลุ่มเล็กและโดดเดี่ยว ความสมานฉันท์หรือ mechanical solidarity เป็นความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นก่อนสมาชิกกลุ่มจะยึดเหนี่ยวเข้าด้วยกันด้วยลักษณะที่เหมือนกัน โดยสนับสนุนกันเป็นลักษณะสังคมที่มีรูปแบบง่าย

Pitirim A. Sorokin และ Carle C. Zimmermann (อ้างใน จักรชัย พงศ์ประยูร : 2536) ได้ระบุว่า คุณสมบัติของสถานที่ซึ่งมีลักษณะเป็นชนบทมีดังนี้ คือ

- (1). สัดส่วนของประชากรที่ดำรงชีวิตอยู่กับที่ดินต้องสูงมาก
- (2). ทิวทัศน์ต้องเป็นธรรมชาติมากกว่าสิ่งทที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นมา
- (3). ขนาดของแหล่งตั้งถิ่นฐานชนบทต้องเล็กกว่าขนาดของตัวเมือง
- (4). ความหนาแน่นของประชากรบางเบา
- (5). บทบาททางสังคมของชาวชนบทมักเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ส่วนความเชื่อและพฤติกรรมอาจผิดแผกกันบ้าง
- (6). ในชนบทไม่ค่อยมีชนชั้น หรือมีก็เห็นไม่ชัด
- (7). การปรับตัวทางพื้นที่และทางสังคมในชนบทมีน้อย
- (8). ชนบทให้ความร่วมมือกันทางเศรษฐกิจและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

รัชนิกร เศรษฐ (2528) ได้สรุปลักษณะตัวแปรของชุมชนชนบทตามแนวคิดของ Sorokin และ Zimmermann ไว้ว่ามีลักษณะดังนี้

- (1). อาชีพ ชุมชนชนบทเป็นชุมชนที่ประกอบด้วยประชากรส่วนใหญ่ เป็นครอบครัวที่ประกอบอาชีพการเกษตร คนกลุ่มอื่น ๆ มีอยู่น้อย
- (2). สิ่งแวดล้อม คนในชนบทอยู่กับธรรมชาติ มีความใกล้ชิดกับธรรมชาติ และมีความสัมพันธ์โดยตรงกับธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติมีความสำคัญ และมีอิทธิพลต่อสิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรม
- (3). ขนาดของชุมชน เป็นชุมชนขนาดเล็ก ๆ อาชีพของเกษตรกรกับขนาดของชุมชนไม่มีความสัมพันธ์กัน
- (4). ความหนาแน่นของประชาชน ในประเทศเดียวกันและในเวลาเดียวกัน ความหนาแน่นของประชากรจะต่ำกว่าเมือง อย่างไรก็ตามความหนาแน่นของประชากรกับความเป็นชนบทไม่มีความสัมพันธ์กัน
- (5). ความแตกต่างและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประชากรในชนบท จะประกอบด้วยคนที่มีความคล้ายคลึงกันทางด้านเชื้อชาติและลักษณะทางจิตวิทยามากกว่าคนในเมือง
- (6). ความแตกต่างทางสังคมและการแบ่งชนชั้นทางสังคม มีน้อยกว่าคนในชุมชนเมือง
- (7). การเคลื่อนย้ายทางสังคม การอพยพย้ายถิ่น การเปลี่ยนแปลงอาชีพ และอื่น ๆ จะมียุ่่น้อยกว่าเมือง คนจากชนบทจะอพยพไปอยู่เมืองมากกว่าจากเมืองมาสู่ชนบท
- (8). ระบบของการปะทะสังสรรค์ มีการติดต่อน้อยกว่าเมื่อเทียบคนต่อคนกับชาวเมือง ขอบเขตที่ทำการติดต่อพบปะผู้อื่นแคบกว่า มักมีการติดต่อและความสัมพันธ์แบบปฐมภูมิ ความสัมพันธ์จะเป็นแบบส่วนตัวและถาวร รูปแบบของความสัมพันธ์เป็นแบบง่ายแต่จริงจัง และเป็นไปอย่างคนที่มิชีวิต เลือดเนื้อและจิตใจ

ประเสริฐ วิทยารัฐ (2535) ได้ให้ความหมายของชนบทว่า หมายถึง บริเวณที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบกิจกรรมเชิงเศรษฐกิจทางด้านเกษตรกรรมเป็นหลัก ได้แก่ การเพาะปลูกและการเลี้ยงสัตว์ มีกิจกรรมเสริม ได้แก่ การเก็บหาทรัพยากรธรรมชาติ และได้แสดงความสัมพันธ์ระหว่างกิจกรรมเชิงเศรษฐกิจ ลักษณะชุมชนและสภาพทางสังคมของชุมชนดังแผนภูมิด้านล่างนี้ รวมทั้งได้ชี้ว่าชนบทของประเทศไทย ส่วนใหญ่จะอยู่ในชั้น 3, 4 และ 5

	ชั้นกิจกรรมทางเศรษฐกิจ	ลักษณะชุมชน	สภาพสังคม
7	การเกษตรกรรมแบบผสม (Mixed farming)	ไร่หรือสวนโคกเดี่ยว (Rural farmstead)	มีวินัยในการทำงาน ผลผลิตสูง มั่นคง ทางเศรษฐกิจ
6	การเพาะปลูกแบบเข้มเพื่อการค้า (intensive Commercial farming)	บ้านโคกเดี่ยวในพื้นที่เพาะปลูก (Isolated Single house on farm)	มีวินัยในการทำงาน ผลผลิตค่อนข้างสูง เศรษฐกิจค่อนข้างมั่นคง
5	การเพาะปลูกกึ่งการค้า (Semi-commercial farming)	บ้านเรือนปลูกอย่างถาวรหนา แน่นมาก (Very dense sedentary house)	เริ่มมีนิสัยในการทำงาน มีพอประมาณ ผลผลิตปานกลางเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับราคา พืชผล รู้จักถนอมอาหาร
4	การปลูกพืชเพื่อยังชีพ (Subsistence farming)	บ้านเรือนปลูกอย่างถาวรค่อนข้าง หนาแน่น (Dense sedentary house)	ทำงานตามสบาย ผลผลิตที่ได้ต่ำ ขึ้นอยู่ กับธรรมชาติ ค่อนข้างยากจน เวลาว่าง มาก การอนามัยด้อย
3	การเพาะปลูกเพื่อยังชีพ และ เก็บหาทรัพยากรธรรมชาติ (Subsistence farming and gathering natural resources)	บ้านเรือนกึ่งถาวรปลูกต่ำ ๆ (Low dense houses)	การทำงานลักษณะเสี่ยงโชค ธรรมชาติ มีอิทธิพลมาก มีความยากจน โรคภัยมาก
2	ทำไร่เลื่อนลอยและเก็บหาทรัพยากร ธรรมชาติ (Shifting cultivation and gathering natural resources)	บ้านเรือนอยู่โคกเดี่ยว (Isolated house)	การทำงานไม่แน่นอนอยู่ในอิทธิพลของ ของธรรมชาติ ยากจน ขาดความมั่นคง
1	เก็บหาทรัพยากรธรรมชาติและล่า สัตว์ (Gathering natural resources and hunting)	เร่ร่อนเปลี่ยนที่อยู่อาศัยไปตาม แหล่งทรัพยากร (Roaming)	ไม่มีระบบในการทำงาน มีความอดอยาก หามื้อกินมือ

แผนภูมิที่ 3 เปรียบเทียบชั้นกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ลักษณะชุมชนและสภาพสังคมของชนบท
ที่มา : ประเสริฐ วิทยาวิวัฒน์ (2535)

จากความหมายดังกล่าวข้างต้น สรุปได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนชนบท หมายถึง วิธีการดำรงชีวิตหรือการกระทำกิจกรรมต่าง ๆ ภายใต้ระเบียบ แบบแผน เงื่อนไข ข้อกำหนดและกฎเกณฑ์ที่สังคมกำหนด ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการผลิตสิ่งอุปโภคบริโภค การสร้างรายได้ การประกอบอาชีพ การบริโภค การแจกจ่ายซื้อขายแลกเปลี่ยนของกลุ่มคนที่มีค่านิยม ชนบทธรรมนิยมประเพณีคล้ายคลึงกัน มีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้ง สนับสนุนใกล้ชิดและค้ำคูณแบบส่วนตัว มีลักษณะร่วมมือและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้มาอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม มีผลประโยชน์ร่วมกัน และอยู่อาศัยในอาณาบริเวณเดียวกัน ในบริเวณที่ห่างจากตัวเมืองออกไป มีพื้นที่ในการประกอบกิจกรรมเชิงเศรษฐกิจมาก มีความใกล้ชิดกับธรรมชาติ ความหนาแน่นของประชากรเบาบาง วิถีชีวิตไม่สลับซับซ้อน ประชากรส่วนใหญ่ประกอบกิจกรรมเชิงเศรษฐกิจทางด้านเกษตรกรรมเป็นหลัก และเก็บหาทรัพยากรธรรมชาติเป็นกิจกรรมเสริม

2.2.2 ระบบเศรษฐกิจของชุมชนชนบท

ระบบเศรษฐกิจของประเทศไทยในแต่ละยุคแต่ละสมัยมีลักษณะแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับลักษณะและรูปแบบของการปกครองรวมทั้งอิทธิพลของการค้าขายกับต่างประเทศ เช่น ในสมัยสุโขทัย มีลักษณะการปกครองแบบพ่อปกครองลูก ระบบเศรษฐกิจจึงมีแนวโน้มไปในด้านระบบเศรษฐกิจแบบเสรี ซึ่งมีการพูดอยู่เสมอว่า "ใครใคร่ค้าช้างค้า ค้าม้าค้า"

ในยุคสมัยกรุงศรีอยุธยา มีระบบเศรษฐกิจแบบศักดินา ภายใต้การปกครองระบบสมบูรณาญาสิทธิราช พระมหากษัตริย์มีอำนาจสูงสุด กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน แรงงาน และความรู้สึกรักใคร่ต่าง ๆ ของผู้คนต้องขึ้นอยู่กับกษัตริย์และเจ้าขุนมูลนาย และเนื่องจากในสมัยนี้มีพลเมืองมากขึ้น การดูแลของพระมหากษัตริย์ไม่ทั่วถึงจึงต้องมีขุนนางคอยดูแลประชาชนโดยทั่วไป

สำหรับสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ประเทศไทยเริ่มมีระบบเศรษฐกิจที่สลับซับซ้อนมากขึ้น เนื่องจากมีพลเมืองมาก และที่สำคัญคือ อิทธิพลจากต่างชาติที่เข้ามาติดต่อทำการค้าขายกับประเทศไทย ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบศักดินาหมดไป และเปลี่ยนรูปแบบมาเป็นระบบเศรษฐกิจในปัจจุบัน ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 รูปแบบคือ ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ระบบเศรษฐกิจแบบกึ่งการค้า และระบบเศรษฐกิจแบบการค้า โดยแบ่งวิวัฒนาการของระบบเศรษฐกิจไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ออกได้เป็น 3 ช่วง ได้แก่

- 1) ช่วงก่อนสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2397)
- 2) ช่วงสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ. 2398 ถึง พ.ศ. 2500)
- 3) ช่วงปี พ.ศ. 2501 ถึงปัจจุบัน

1) ช่วงก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง (พ.ศ.2325 ถึง พ.ศ.2397)

ระบบเศรษฐกิจของชุมชนชนบทในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริงจะมีลักษณะเป็นระบบเศรษฐกิจแบบธรรมชาติที่ชุมชนสามารถเลี้ยงตนเองได้ และชุมชนดำรงอยู่ได้ด้วยความสามารถที่มีเหลือเฟือเพื่อของทรัพยากรธรรมชาติเมื่อเทียบกับจำนวนคน ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

ก. การผลิต กิจกรรมเชิงเศรษฐกิจหลักที่หล่อเลี้ยงชุมชน ได้แก่ เกษตรกรรม และหัตถกรรม ชุมชนมีเทคโนโลยีการผลิตต่ำ มีลักษณะการผลิตที่ต้องพึ่งธรรมชาติ ใช้แรงงานมนุษย์โดยไม่มีเครื่องจักรกลช่วย เกษตรกรรมที่สำคัญที่สุดคือการทำนา บางครั้งชาวนาที่ทำไร่ผักด้วย เช่น ปลูกล้างต่าง ๆ มะเขือ งาม พริก แดงไทย แดงโม ข้าวโพด ในบริเวณบ้านจะปลูกต้นไม้ยืนต้นที่ให้ผลไม้เอาไว้กิน เช่น มะม่วง และชมพู เป็นต้น และปลูกผักสวนครัว ต้นหอม ขิง ข่า ตะไคร้ นอกจากนี้ก็จะหาอาหารจากธรรมชาติ เช่น จับปลา เก็บผัก ล่าสัตว์ ในด้านหัตถกรรม สมาชิกในชุมชนจะทอผ้าใช้เองโดยใช้กรรมวิธี ปลูกฝ้ายและเลี้ยงตัวไหม สำหรับทอผ้าเอง นอกเหนือจากอาหารและเครื่องนุ่งห่มซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานแล้ว สมาชิกในชุมชนก็ใช้ไม้จากป่าที่หาตัดเอาเองในการปลูกสร้างที่พักอาศัย และทำเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ

กิจกรรมเชิงเศรษฐกิจเสริมของสมาชิกในชุมชนคือ การเก็บหาของป่า ซึ่งทำให้สมาชิกในชุมชนมีผลผลิตส่วนเกินจากที่ผลิตพอเพียงชีพ แต่ก็เป็นส่วนเกินที่มักจะต้องส่งส่วยให้แก่รัฐของป่าที่เก็บหา ได้แก่ หนังสัตว์ ปอ ฝ้าย รังนก ไหม เร่ว น้ำผึ้ง กระวาน ไม้จันทน์ ไม้มะริด กรักซี่ กรักขนุน ชะลูด หวาย สะตอ ลูกเนียง สมุนไพรร และสัตว์ป่า ฯลฯ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา : 2533)

ข. การแลกเปลี่ยน เนื่องจากระบบเศรษฐกิจของชุมชนเป็นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก สิ่งของใดที่ตนเองไม่มีก็จะนำเอาผลผลิตที่ตนเองมีไปแลกเปลี่ยนมาใช้ (barter system) เช่น ข้าวแลกกับเกลือ หมูแลกไก่ ฯลฯ มีการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ บ้างเพื่อให้เพียงพอในสิ่งจำเป็นและมีการหาสิ่งของบางอย่างเพิ่มเติมเพื่อส่งส่วยให้รัฐ และอาจเหลือขายบ้างเล็กน้อยขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะของหมู่บ้านในแต่ละท้องถิ่นด้วย สำหรับภาคอีสานเป็นภาคที่เศรษฐกิจปิดที่สุดเพราะไม่มีตลาดระดับชนบทในรูปแบบใดเลย มีแต่การแลกของต่อของ

ค. การแจกจ่าย รัฐบาลมีบทบาทสำคัญในการกำหนดการใช้ทรัพยากร การผลิตมุ่งใช้สอยในชุมชน ผลผลิตส่วนเกินส่งเป็นส่วยให้กับบุคคลชั้นสูง ราคาสินค้าสำคัญ ๆ กำหนดโดยรัฐบาลภายใต้การควบคุมของพระคลังสินค้า ราคาในระดับท้องถิ่นกำหนดโดยชนบทธรรมเนียมและความสัมพันธ์ทางเครือญาติ (วันทนิย์ ภูมิภัทราคม : 2535) การนำผลผลิตไปยังผู้บริโภคระหว่าง

ชุมชนอาศัยการขนส่งทางน้ำเป็นหลัก ส่วนใหญ่โดยทางเรือต่อที่เรียกว่าเรือเหินหรือเรือกะลั่ง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา : 2533)

ง. การบริโภค มาตรฐานการดำรงชีพของชุมชนอยู่ในระดับต่ำ ผลผลิตที่ทำมาหาได้มีไว้เพียงพอกินพอใช้ ผลผลิตของสมาชิกในชุมชนเดียวกัน จะมีความหลากหลายและคล้ายคลึงกัน สิ่งของอุปโภคบริโภคบางส่วนได้มาจากการแลกเปลี่ยน ส่วนเกินของผลผลิตจะถูกจัดส่งเป็นส่วยให้กับเจ้าขุนมูลนายที่ตนเองสังกัด

2) ช่วงสนธิสัญญาเบาว์ริง (พ.ศ.2398 ถึง พ.ศ.2500)

ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับต่างประเทศในปี พ.ศ.2398 ปรากฏว่าระบบเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนในภาคกลางเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง มีการซื้อหาค้าขายกันทั้งกับต่างประเทศและภายในประเทศมากขึ้น ความต้องการในสินค้าอุตสาหกรรมจากต่างประเทศที่ง่ายต่อการบริโภคและแรงผลักดันในด้านรายได้จากผลผลิตท้องถิ่น เพื่อขายให้กับต่างประเทศที่มีความต้องการเป็นปัจจัยสำคัญผลักดันให้พฤติกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมไทยเปลี่ยนรูปแบบไปอย่างมาก มีการปรับปรุงอาชีพที่ทำมาแต่เดิมเพื่อให้มีรายได้สูงขึ้น จากแต่ก่อนที่เคยทำการผลิตเพียงเพื่อไว้กินไว้ใช้และส่วยให้กับขุนนาง ก็กลายเป็นต้องทำเพื่อให้ได้ผลผลิตจำนวนมากเพื่อนำไปขาย ส่วนชุมชนชนบทในภาคอีสานนั้นไม่ได้รับผลกระทบจากสนธิสัญญาเบาว์ริงและการเปิดประเทศต่อการค้าเสรีเลย เนื่องจากอีสานไม่มีสินค้าเฉพาะแหล่งเพื่อส่งออกอย่างไม้สักในภาคเหนือ และตบูกในภาคใต้ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา : 2533) ซึ่งสามารถสรุประบบเศรษฐกิจในช่วงสนธิสัญญาเบาว์ริงจนถึง พ.ศ.2500 ได้ดังนี้

ก. การผลิต ในภาคกลางอิทธิพลของการค้าขายที่ประเทศไทยมีกับต่างชาติ มีผลทำให้โครงสร้างการผลิตเปลี่ยนแปลงไปจากที่เคยมีการผลิตหลากหลายภายในชุมชน ก็ค่อย ๆ เปลี่ยนมาเป็นการผลิตเฉพาะอย่าง ซึ่งเน้นเกษตรกรรมมากขึ้นในฐานะแหล่งผลิตเพื่อการส่งออก และเริ่มมีการนำเอาเครื่องจักรไถนามาใช้ เริ่มมีการผลิตสินค้าอุตสาหกรรม เช่น โรงสี โรงเลื่อย โรงผลิตไฟฟ้า โรงงานสุรา โรงงานน้ำตาล ฯลฯ (วันทนี ภูมิภัทราคม : 2535) ส่วนในชุมชนชนบทภาคอีสานนั้น ระบบเศรษฐกิจยังคงลักษณะ เป็นระบบเศรษฐกิจแบบธรรมชาติที่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลากหลายในแต่ละชุมชน กล่าวคือ ยังคงรูปแบบเกษตรกรรม หัตถกรรม และการเก็บหาของป่า ที่ใช้เทคโนโลยีในการผลิตต่ำ พึ่งธรรมชาติเป็นหลัก

ข. การแลกเปลี่ยน ในภาคกลางมีลักษณะการผลิตเชิงพาณิชย์ ทำให้ชุมชนเกิดรูปแบบการแบ่งงานกันทำตามที่ดินถนัด การแลกเปลี่ยนสิ่งของเพื่ออุปโภคและบริโภคมีมากขึ้น ลักษณะการแลกเปลี่ยนใช้เงินเป็นสื่อกลาง ส่วนในชุมชนชนบทภาคอีสานยังคงมีลักษณะการผลิตเพื่อยังชีพจึงมีการแลกเปลี่ยนจำนวนน้อย แต่ชุมชนจำเป็นต้องทำการค้าเพื่อให้ได้เงินมาเสียค่าราชการ (ภาษี) เนื่องจากรัฐเปลี่ยนระบบการจัดเก็บภาษีใหม่ โดยเปลี่ยนเป็นเก็บภาษีเป็นตัวแทนการเก็บภาษีจากผลผลิตส่วนเกินเหมือนแต่ก่อน การค้าในภาคอีสานส่วนใหญ่จะเป็นการค้าขายของป่า ส่วนการค้าข้าวจะมีเฉพาะตามเมืองริมทางรถไฟ

ค. การแจกจ่าย ในภาคกลางใช้เครื่องจักรไอน้ำเป็นพาหนะ ในการขนส่งผลผลิตจากผู้ผลิตไปสู่ผู้บริโภค ได้แก่ รถไฟ เรือกลไฟ ส่วนในภาคอีสานซึ่งไม่มีการคมนาคมทางน้ำที่สำคัญ การนำผลผลิตไปยังผู้บริโภคในช่วงก่อนมีทางรถไฟ ใช้วิธีหาบและเกวียน ต่อมาเมื่อมีการสร้างทางรถไฟไปยังภาคอีสาน พ่อค้าคนกลางที่เป็นคนจีนจึงใช้การขนส่งทางรถไฟเป็นหลักในการนำผลผลิตจากภาคอีสานมายังกรุงเทพฯ

ง. การบริโภค ในภาคกลางมีระดับมาตรฐานการครองชีพสูง ชุมชนต้องพึ่งพิงระบบตลาด มีการบริโภคสินค้าจากต่างประเทศมากขึ้น เช่น เสื้อผ้าแพรพรรณ ด้าย ไม้ขีดไฟ น้ำมันก๊าด สบู่ น้ำตาล เครื่องเหล็ก ฯลฯ ส่วนสินค้าสำคัญเพื่อการส่งออก ได้แก่ ข้าว ไม้สัก ยางพารา และดีบุก ชุมชนชนบทเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจเป็นกึ่งสมัยใหม่ด้วยการขายผลผลิตส่วนหนึ่งเพื่อนำเงินมาซื้อสิ่งจำเป็นในการครองชีพ สำหรับในภาคอีสานมาตรฐานการครองชีพของชุมชนยังอยู่ในระดับต่ำ บริโภคผลผลิตที่ตนเองผลิตได้ ส่วนสิ่งของอุปโภคบริโภคบางส่วนที่ขาดแคลนได้มาจากการแลกเปลี่ยนผลผลิตส่วนเกินโดยใช้เงินเป็นสื่อกลาง

3) ช่วงปี พ.ศ.2501 ถึงปัจจุบัน

รัฐบาลได้ดำเนินการพัฒนาประเทศอย่างเป็นระบบ โดยกำหนดแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเป็นแนวทางในการพัฒนา เริ่มตั้งแต่ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509) จนถึงปัจจุบันอยู่ในช่วงของการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 (พ.ศ.2535-2539) และจากกระแสทางด้านการเมือง ส่งผลให้การกำหนดแผนและการดำเนินการตามแผนอยู่ภายใต้อิทธิพลของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม โดยยึดแนวทางการพัฒนาประเทศตามแบบอย่างทฤษฎีพัฒนาของประเทศตะวันตกตามแนวความคิดเรื่องความทันสมัย (modernization) ได้ละทิ้งอุดมการณ์ที่หวังพึ่งแต่เกษตรกรรมเพียงอย่างเดียว มาเน้นการพัฒนาอุตสาหกรรมเป็นผู้นำเพื่อยกระดับภาพทางเศรษฐกิจของประเทศ (วันทนีย์ ภูมิไพโรจน์ : 2535) มีการระดมใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างเต็มที่เพื่อเร่งสร้างความเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจของประเทศ มีการเร่งรัดพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน โดยเฉพาะถนนและทางรถไฟ กระจายไปยังภูมิภาคต่าง ๆ อย่างทั่วถึง ซึ่งสรุปสาระสำคัญของระบบเศรษฐกิจในช่วงปี พ.ศ.2501 จนถึงปัจจุบันได้ดังนี้

ก. การผลิต ในภาพรวมของประเทศ การเกษตรค่อย ๆ ลดความสำคัญลงไป กิจกรรมด้านพาณิชยกรรม การคมนาคมขนส่ง การก่อสร้าง การค้าขายกับต่างประเทศ การท่องเที่ยว การลงทุน ฯลฯ เข้ามามีบทบาทในโครงสร้างทางเศรษฐกิจของประเทศมากขึ้น ส่วนในชุมชนชนบทโครงสร้างทางเศรษฐกิจส่วนใหญ่ยังคงทำการเกษตรอยู่แต่เริ่มเปลี่ยนรูปแบบการผลิตจากการผลิตพืชหลากหลายเพื่อบริโภคภายในครัวเรือนและนำผลผลิตส่วนเกินไปแลกเปลี่ยนมาเป็น

การผลิตพืชเดี่ยวหรือพืชเศรษฐกิจ เพื่อจำหน่ายไปยังระบบตลาดโดยเฉพาะ เช่น ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลังและอ้อย มีการใช้เครื่องจักรในการผลิต ทำให้เกิดการขยายพื้นที่เพื่อเพิ่มผลผลิตและรายได้ ด้วยการเปลี่ยนพื้นที่ป่าไม้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมและจากข้อจำกัดด้านระเบียบกฎหมายต่าง ๆ ทำให้มีได้นำไม้ที่โค่นล้มลงมาใช้ให้เกิดประโยชน์เชิงเศรษฐกิจแต่กลับเผาทำลายทิ้ง นับเป็นการสูญเสียทรัพยากรธรรมชาติไปโดยเปล่าประโยชน์ รวมทั้งทำให้เกิดผลในเชิงลบต่อระบบนิเวศด้วย

ข. การแลกเปลี่ยน ระบบการใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนผลผลิตกระจายไปทั่วทุกชุมชน มีเพียงครัวเรือนที่เป็นเครือญาติที่ยังคงรูปแบบการแลกเปลี่ยนสิ่งของหรือการอุปถัมภ์โดยไม่ใช้เงินเป็นสื่อกลาง

ค. การแจกจ่าย เนื่องจากการคมนาคมสะดวก ทำให้ระบบตลาดมีความมั่นคงรูปแบบของพ่อค้าคนกลาง เปลี่ยนเป็นกระจายจุดออกไปรวบรวมสินค้ายังบริเวณใกล้แหล่งผลิต เมื่อได้จำนวนมากพอแล้วก็จะส่งต่อไปยังโรงงานหรือแหล่งอุตสาหกรรมเพื่อแปรรูปต่อไป ในบริเวณที่มีโรงงานอุตสาหกรรมตั้งอยู่ใกล้แหล่งผลิต เกษตรกรบางรายก็จะขายผลผลิตไปยังโรงงานได้โดยตรง

ง. การบริโภคร ชุมชนส่วนใหญ่มีระบบตลาดหรือร้านค้าที่บริการในด้านสิ่งอุปโภคบริโภคที่จำเป็นในการดำรงชีวิต โดยใช้เงินในการแลกเปลี่ยน และเหตุที่ชุมชนเปลี่ยนรูปแบบเป็นผลิตพืชเศรษฐกิจ ทำให้ต้องพึ่งพาระบบตลาดมากขึ้น

ผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ทำให้ชุมชนชนบทเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพหรือระบบเศรษฐกิจของชุมชน โดยชุมชนชนบทส่วนใหญ่จะเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจของชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจแบบการค้า และระบบเศรษฐกิจแบบกึ่งการค้า ในขณะที่ชุมชนชนบทเพียงส่วนน้อยยังคงสภาพระบบเศรษฐกิจของชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพเช่นเดิม

2.2.3 โครงสร้างทางเศรษฐกิจของชุมชนชนบท

โครงสร้างทางเศรษฐกิจ หมายถึง ลักษณะพื้นฐานของการผลิต โครงสร้างรายได้ โครงสร้างอาชีพ การบริโภคและการซื้อขายแลกเปลี่ยน ภายใต้กิจกรรมหลัก 2 กิจกรรม คือ กิจกรรมภาคเกษตรกรรม และกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรม เช่น การคมนาคมขนส่ง การค้าขายกับต่างประเทศ การลงทุน การออม ฯลฯ ซึ่งจากคำจำกัดความดังกล่าว สามารถอธิบายลักษณะโครงสร้างทางเศรษฐกิจของชุมชนชนบทได้ดังนี้ คือ

1) **ลักษณะพื้นฐานของการผลิต** เศรษฐกิจในชนบทไทยโดยทั่วไปมีลักษณะพื้นฐานของการผลิต เป็นแบบปฐมภูมิ (primary production) ซึ่งหมายถึงการประกอบอาชีพขั้นต้น เพื่อยังชีพหรือการผลิตด้านเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ เช่น การเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ จับปลา ล่าสัตว์ การเก็บของป่าชายหรือเพื่อยังชีพ การผลิตแบบนี้ไม่ต้องใช้ความรู้และทุนมากนัก (ประเสริฐ แยมกลั่นฟุ้ง : 2529) มีการผลิตในลักษณะพึ่งพาทรัพยากรสูง แต่ใช้เทคโนโลยีต่ำ

2) **โครงสร้างรายได้** ลักษณะพื้นฐานการผลิตของเกษตรกรในชนบทไทยส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรมดั้งเดิม พึ่งพิงธรรมชาติหรืออาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ในแต่ละปีจะทำการเพาะปลูกเพียงครั้งเดียว เทคโนโลยีในการผลิตต่ำ ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิต ผลิตผลต่อเนื้อที่และต่อแรงงานต่ำ จึงทำให้รายได้ต่ำ แรงงานส่วนใหญ่จะใช้มากที่สุดช่วงฤดูปลูกและเก็บเกี่ยว หลังจากนั้นมักจะหางานอื่นทำ อันได้แก่ การเก็บหาของป่า การทำอุตสาหกรรมในครัวเรือนและการรับจ้าง ดังนั้นโครงสร้างรายได้ของชนบทไทยจึงมิได้มาจากการทำการเกษตรเพียงอย่างเดียวแต่ยังมีรายได้จากการเก็บหาทรัพยากรธรรมชาติ รายได้จากการทำอุตสาหกรรมในครัวเรือน เช่น การจักสาน การทำผ้าไหมขาย รวมทั้งการออกไปรับจ้าง รายได้นอกภาคเกษตรเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในด้านรายได้ของครัวเรือนชนบทมาก โดยเฉพาะครัวเรือนที่ยากจนและไร้ที่ดินทำกิน จะพึ่งพามากเป็นพิเศษ (ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ : 2533)

3) **โครงสร้างอาชีพ** เศรษฐกิจในชนบทไทยโดยทั่วไปมีลักษณะเด่นที่ไม่มีการจำแนกแจกแจงทางโครงสร้างอาชีพมากเหมือนเศรษฐกิจในเมือง นั่นคือ ไม่มีอาชีพหลากหลาย คนส่วนใหญ่ทำอาชีพเกษตรกรรม และไม่มีการแบ่งแยกอาชีพทางเกษตรกรรมเป็นอาชีพย่อยออกไปมากแต่อย่างใด มีการทำนา ทำไร่ ทำสวน เลี้ยงสัตว์ ประมง (ประเสริฐ แยมกลั่นฟุ้ง : 2529) โดยมีสัดส่วนของอาชีพเกษตรกรรมประมาณร้อยละ 70 ส่วนอีกร้อยละ 30 ประกอบอาชีพค้าขายและอื่น ๆ (รัชนิกร เศรษฐ : 2528)

2.2.4 องค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชนชนบท

สังคมทุกสังคมมีความจำเป็นต้องเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจหรือระบบเศรษฐกิจ แม้แต่สังคมแบบดั้งเดิมที่ล่าสัตว์ก็ยังมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจ คือ จะต้องมีการแสวงหาอาหาร มีที่พักอาศัย และมีวิธีการกระจายทรัพยากร ดังนั้น การจัดการเรื่องเศรษฐกิจให้ดี จึงเป็นหน้าที่จำเป็นประการหนึ่งของสังคม (สนธิ สมักรการ : 2518) การที่ระบบเศรษฐกิจของแต่ละสังคมจะดำเนินไปได้ด้วยดีนั้น จะต้องมียุทธศาสตร์ประกอบอย่างน้อย 2 ประการคือ องค์ประกอบด้านความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ และองค์ประกอบด้านวิธีการจัดการในเชิงเศรษฐกิจ

ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติขึ้นอยู่กับคุณสมบัติของที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของสังคม แต่ละสังคมจึงมีทรัพยากรธรรมชาติมากบ้างน้อยบ้าง ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องของความโชคดีและโชคร้ายในการเลือกทำเลที่ตั้งของสังคมในอดีต ส่วนวิธีการจัดการในเชิงเศรษฐกิจ ได้แก่ การจัดการในทุกขั้นตอนของระบบเศรษฐกิจ เช่น เทคนิคในการผลิต กรรมวิธีในการแปรรูป การแลกเปลี่ยนจากผู้ผลิตถึงมือผู้บริโภคขั้นสุดท้ายและอื่น ๆ ซึ่งองค์ประกอบประการที่สองนี้มีความสำคัญกว่าองค์ประกอบประการแรกเป็นอันมาก เนื่องจากในบางสังคมถึงแม้จะมีทรัพยากรธรรมชาติไม่มากนัก แต่มีประสิทธิภาพในด้านวิธีการจัดการสูง ทำให้ระบบเศรษฐกิจดำเนินไปได้ด้วยดี

วิทยุ จาร์สันท์ (2533) กล่าวถึง องค์ประกอบของระบบเศรษฐกิจ ว่า ระบบเศรษฐกิจประกอบด้วยกิจกรรมทางเศรษฐกิจ 4 ประการด้วยกัน คือ

1) การผลิต (production) คือ การนำปัจจัยการผลิตมาประกอบกันทำให้เกิดเป็นสินค้าหรือสิ่งของหรือบริการที่มีประโยชน์ขึ้นมาเพื่อสนองตอบความต้องการของผู้ผลิตและสมาชิกในสังคม

2) การแลกเปลี่ยน (exchange) คือ การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการของสมาชิกในสังคมเพื่อสนองความต้องการของกันและกัน เพราะในสังคมมีการแบ่งหน้าที่การทำงานกันทำ เช่น บางคนผลิตข้าว บางคนผลิตยารักษาโรค บางคนผลิตเครื่องนุ่งห่ม แต่ความต้องการของมนุษย์มีหลายอย่างจึงต้องมีการแลกเปลี่ยนกัน ในการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ สมาชิกในสังคมอาจแลกเปลี่ยนกันโดยตรงหรือแลกเปลี่ยนโดยใช้ระบบเงินตราเป็นสื่อกลาง

3) การแจกจ่าย (distribution) คือ การนำสินค้าและบริการไปให้ถึงมือผู้บริโภคโดยอาศัยกลไกการตลาด ระบบการคมนาคมขนส่ง

4) การบริโภค (consumption) คือ การกินการใช้สินค้าและบริการเพื่อให้เกิดความพอใจหรือบำบัดความต้องการของผู้บริโภค พฤติกรรมการบริโภคอาจถูกกำหนด โดยระบบค่านิยมของสังคม ชนชั้นและฐานะทางเศรษฐกิจของบุคคล รวมทั้งนิสัยการบริโภคของสมาชิกในสังคม เช่น การนิยมใช้สินค้าที่ผลิตจากต่างประเทศ การกินอยู่อย่างคนในเมือง การกินปลาดิบ การดื่มสุรา ฯลฯ

ชุมชนชนบทไทยมีสภาพเศรษฐกิจเป็นสังคมเกษตรกรรม เนื่องจากประชากรหรือแรงงานส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับเกษตรกรรม มีการทำนา ทำไร่ ทำสวน ทำการประมง ทำของจากป่านหรือเก็บหาของป่า เลี้ยงสัตว์ ดังนั้นองค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชนชนบทจึงแบ่งออกได้เป็น 2 ประการคือ ปัจจัยการผลิตหรือการผลิต และปัจจัยการตลาดหรือระบบการตลาดของผลผลิตทางการเกษตร ซึ่งรวมการแลกเปลี่ยน การแจกจ่าย และการบริโภคเข้าด้วยกัน

1) ปัจจัยการผลิต หมายถึง ปัจจัยสำคัญที่ประกอบกันเพื่อการผลิตพืชผลให้กับเกษตรกร ได้แก่ ที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติ แรงงาน ทน และผู้ประกอบการ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1)1 ที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติคือ สิ่งธรรมชาติสร้างขึ้น เช่น ที่ดิน แร่ธาตุ อากาศ แสงแดด น้ำ ฯลฯ ประเทศไทยมีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ 321 ล้านไร่ แต่มีเนื้อที่ถือครองเพื่อการเกษตรประมาณ 118 ล้านไร่ ซึ่งแบ่งเป็นเนื้อที่ถือครองที่เกษตรกรเป็นเจ้าของเองประมาณ 100 ล้านไร่ และเป็นที่ดินของคนอื่นประมาณ 18 ล้านไร่ ซึ่งในจำนวนนี้ส่วนใหญ่เป็นการเช่าถึง 13.8 ล้านไร่ (รัชนิกร เศรษฐ : 2528)

1)2 แรงงาน คือ แรงงานมนุษย์ ทั้งที่เป็นกำลังกายและกำลังสมองที่ใช้ออกไป ซึ่งในระบบการผลิตของชุมชนชนบทหน่วยของการผลิต ได้แก่ ครอบครัวจะใช้แรงงานภายในครอบครัวในลักษณะรวมกันผลิต โดยใช้แรงงานอย่างเต็มที่ในช่วงฤดูปลูกและช่วงฤดูเก็บเกี่ยว ผลผลิต ส่วนในช่วงเวลาอื่นระหว่างรอการเก็บเกี่ยวและหลังการเก็บเกี่ยวแล้ว จะมีลักษณะการใช้แรงงานไม่เต็มที่ เกิดการว่างงานแบบแฝงและการว่างงานตามฤดูกาล ทำให้แรงงานส่วนหนึ่งอพยพเข้าไปหางานทำในเมือง

1)3 ทน ในที่นี้หมายความว่ารวมถึง

ก. ทนที่เป็นวัตถุดิบสำหรับการผลิต (capital goods) ได้แก่ โค กระบือ ปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช ยุงฉาง คันไถ เครื่องสูบน้ำ และอุปกรณ์การเกษตรอื่น ๆ

ข. ทนที่เป็นเงิน (money capital) หมายถึง เงินที่จัดไว้เพื่อจ้างรถไถ จ้างคนงาน เช่าที่ดิน หรือสำหรับจัดหาวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ เพื่อใช้ในการผลิต

ค. ความรู้ทางเทคนิค (technical knowledge) หมายถึง ความรู้ต่าง ๆ สำหรับใช้ในการผลิต เช่น การปลูกพืชขวางแนวลาดเอียงของพื้นที่ การทำให้เกิดผลผลิตนอกฤดูกาล ฯลฯ

การใช้เงินทุนทำการเกษตรของครอบครัวชนบทไทยโดยเฉลี่ยมีจำนวนน้อย แต่ในบางพื้นที่เริ่มมีการใช้ทุนประเภทเครื่องจักรมากขึ้น เช่น ใช้รถไถเตรียมพื้นที่ในการเพาะปลูก ทำให้เกิดปัญหาการว่างงานมากขึ้น

1)4 ผู้ประกอบการ หมายถึง ผู้ที่รวบรวมเอาปัจจัยการผลิตทั้ง 3 ประการ อันได้แก่ ที่ดิน แรงงาน และทน มาประกอบกันเพื่อสร้างผลผลิตขึ้นมา สำหรับในชนบทไทยมีลักษณะเป็นผู้ประกอบการรายย่อยระดับครัวเรือน เกษตรกรส่วนใหญ่มีที่ดินขนาดเล็ก ใช้แรงงานจากสมาชิกในครัวเรือนและใช้ทุนน้อย ผลตอบแทนในรูปของกำไรค่อนข้างต่ำ ในบางครัวเรือนอาจติดลบ เมื่อเปรียบเทียบกับค่าจ้างแรงงานที่ต้องจ่ายไป

2) ปัจจัยการตลาด หรือระบบการตลาดของผลผลิตทางการเกษตร ซึ่งหมายถึง ความรวมถึงกิจกรรมเชิงเศรษฐกิจด้านการแลกเปลี่ยน การแจกจ่าย และการบริโภค การกำหนดราคาซื้อขายผลผลิตทางการเกษตร ส่วนใหญ่พ่อค้าผู้รับซื้อจะเป็นผู้กำหนดโดยขึ้นอยู่กับราคาของผลผลิต ณ ตลาดปลายทาง ซึ่งสามารถจำแนกตลาดเกษตรกรรมออกได้เป็น 3 ประเภทคือ

ก. ตลาดท้องถิ่น เป็นตลาดที่รวมผลผลิตระดับแรก อยู่ในระดับหมู่บ้าน ตำบล หรืออำเภอเล็ก และส่วนใหญ่การซื้อขายผลผลิตจะอยู่ในแหล่งผลิตโดยตรง เช่น ไร่นา

ข. ตลาดรวมท้องถิ่น ซึ่งจะซื้อผลผลิตจากตลาดท้องถิ่นเป็นหลัก แล้วจึงขายต่อไปยังแหล่งอื่น ๆ สถานที่มักจะอยู่ในเขตเทศบาลเมือง หรือในอำเภอที่เป็นศูนย์การค้า ตลาดนี้จะมีปริมาณการค้ามาก จึงมีอิทธิพลทางราคาและการเงินเหนือตลาดท้องถิ่น และการซื้อขายผลผลิตมักจะมีสถานที่แน่นอน และรู้จักกันในหมู่พ่อค้า

ค. ตลาดปลายทาง หมายถึง ตลาดที่มีลักษณะ

1. เป็นตลาดที่ขายผลผลิตเพื่อการบริโภคโดยตรงเท่านั้น ดังนั้นจึงอาจหมายถึง ตลาดท้องถิ่น และตลาดรวมท้องถิ่น
2. เป็นตลาดที่ขายผลผลิตให้แก่ผู้แปรรูปเป็นผลผลิตอื่น ๆ เช่น โรงงานทำเส้นไหมจากถั่วต่าง ๆ โรงงานทำน้ำมันพืช ฯลฯ
3. เป็นตลาดกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นตลาดรวมผลผลิตแล้วส่งออกไปต่างประเทศ หรือส่งไปยังจังหวัดอื่น ๆ รวมทั้งอาจหมายถึง ตลาดตามความหมายในข้อ 1 ด้วย

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคมและความตระหนักต่อสถานการณ์

2.3.1 ความสัมพันธ์ทางสังคม

โดยธรรมชาติของมนุษย์จะอยู่อาศัยรวมกันเป็นกลุ่มเพื่อการอยู่รอดในบริเวณพื้นที่เดียวกันที่เรียกกันโดยทั่วไปว่าชุมชนหรือสังคม ดังนั้น มนุษย์จึงมีความจำเป็นที่จะต้องมีความสัมพันธ์กับบุคคลอื่นในชุมชนหรือสังคมนั้นอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมนี้ได้มีนักสังคมวิทยาหลายคนแสดงแนวความคิดไว้ดังนี้

Ferdinand Tonnies (อ้างใน เยาวลักษณ์ อภิชิตวิไลภ : 2534) ได้ให้ความเห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ในสังคมมีพื้นฐานมาจากความต้องการของมนุษย์เป็นตัวกำหนด ลักษณะความต้องการของมนุษย์ แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท ได้แก่ ความต้องการตามธรรมชาติ (natural will) และความต้องการที่มีเหตุและผล (rational will) และจากแนวคิดดังกล่าว Tonnies จึงได้แบ่งสังคมของมนุษย์ออกเป็น 2 รูปแบบ คือ

(1). Gemeinschaft หรือชุมชน มักเป็นกลุ่มชนกลุ่มเล็ก ๆ ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนเป็นไปอย่างแน่นแฟ้นลึกซึ้ง ช่วยเหลือและร่วมมือกันด้วยความจริงใจ ยึดมั่นและปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อต่าง ๆ ตลอดจนคำสั่งสอนของบรรพบุรุษ กฎเกณฑ์ที่ใช้บังคับในชุมชนมีลักษณะ เป็นกฎหมายศีลธรรม (mores)

(2). Gesellschaft หรือสังคม มีลักษณะเป็นกลุ่มชนขนาดใหญ่ ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมเป็นไปตามเหตุและผล อย่างเป็นทางการตามสัญญา ข้อตกลง หรือบทบาทหน้าที่และสถานภาพทางสังคม มีการแบ่งหน้าที่การงานตามความสามารถของแต่ละบุคคล กฎเกณฑ์ที่ใช้บังคับมีลักษณะ เป็นกฎหมาย หรือข้อตกลงร่วมกันระหว่างสมาชิก

Emile Durkhiem (อ้างใน Larson : 1977 และเยาวลักษณ์ อภิชิตวิไลภ : 2534) ได้อธิบายลักษณะของสังคมพื้นฐาน 2 ประเภท ซึ่งมีความแตกต่างกันในลักษณะของความมั่นคงในสังคม (social solidarity) กล่าวคือ ในสังคมดั้งเดิมที่มีรูปแบบง่าย ๆ ความสัมพันธ์ของสมาชิกจะเป็นไปตามกลไกธรรมชาติ เรียกความสัมพันธ์แบบนี้ว่า ความมั่นคงเชิงกลไก (mechanical solidarity) เนื่องจากสังคมไม่มีลักษณะการแบ่งช่วงชั้นมากนัก สมาชิกในสังคมผูกพันกันอย่างเหนียวแน่นด้วยความ เป็นเพื่อนบ้านหรือญาติพี่น้อง ยึดมั่นในความเชื่อและประเพณีอย่างเดียวกัน การควบคุมทางสังคมมีลักษณะ เป็นการกีดกันเชิงบีบบังคับ (sanctions) ส่วนในสังคมที่สลับซับซ้อน หรือสังคมอุตสาหกรรม ความสัมพันธ์ของสมาชิกจะมาจากพื้นฐานทางด้านสถานภาพและบทบาททางสังคม เรียกความสัมพันธ์แบบนี้ว่า ความมั่นคงเชิงอินทรีย์ (organic solidarity) เป็นผลให้เกิดการแบ่งหน้าที่ในสังคม (division of labor) การควบคุมทางสังคมมีลักษณะ เป็นแบบการใช้กฎหมาย (restitutive laws)

Charles H. Cooley (อ้างใน Larson : 1977 และสัญลักษณ์ โคตรดง : 2537) ได้แยกลักษณะของชุมชนออกเป็นกลุ่มปฐมภูมิ (primary group) และกลุ่มทุติยภูมิ (secondary group) โดยกล่าวว่า กลุ่มปฐมภูมิเป็นกลุ่มคนที่สมาชิกมีความคุ้นเคยกัน มีความสัมพันธ์กันแบบเฉพาะหน้า (face to face) สมาชิกมีความผูกพันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับกลุ่ม ยึดถือตัวบุคคล พบเห็นลักษณะความสัมพันธ์แบบนี้ได้ในชุมชนชนบท ส่วนกลุ่มทุติยภูมิเป็นกลุ่มที่มีความผูกพันด้านจิตใจต่อน้อย ความสัมพันธ์เป็นลักษณะการติดต่อกันอย่างเป็นทางการ ขึ้นอยู่กับกฎเกณฑ์ ระเบียบข้อบังคับ พบเห็นลักษณะความสัมพันธ์แบบนี้ได้ในชุมชนเมืองที่มีประชากรหนาแน่น

Danis E. Poplin (1979) ได้กล่าวถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน ว่าชุมชนประกอบไปด้วยสมาชิกของชุมชนที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน มีความผูกพันทางจิตใจ มีความรัก ความผูกพันต่อท้องถิ่น เช่น ความเต็มใจในการมีส่วนร่วมเพื่อทำงานให้ชุมชน การเสียสละเพื่อชุมชน ความรู้สึกเป็นเจ้าของชุมชนร่วมกัน แต่เนื่องจากสมาชิกมีสถานภาพและบทบาทที่แตกต่างกันออกไปเมื่อมีการกระทำระหว่างกันตามสถานภาพและบทบาทนั้น ๆ ก็จะทำให้สมาชิกมีความสัมพันธ์ต่อกันหลาย ๆ ด้าน ลักษณะความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนอาจเป็นความสัมพันธ์แบบปฐมภูมิ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว เครือญาติ เพื่อนบ้าน ซึ่งเป็นลักษณะความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งสนิทสนมกันหรืออาจจะเป็นความสัมพันธ์แบบทุติยภูมิ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกกับพ่อค้าหรือคนไม่คุ้นเคย ซึ่งเป็นลักษณะความสัมพันธ์แบบผิวเผินไม่ลึกซึ้ง

จากแนวคิดลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวข้างต้น สรุปได้ว่าชุมชนชนบทจะมีลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมเป็นรูปแบบของความผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้นลึกซึ้ง ด้วยความเป็นเพื่อนบ้านหรือญาติพี่น้อง ซึ่งจะส่งผลให้เกิดการช่วยเหลือและร่วมมือกันด้วยความจริงใจ ดังนั้น ในการวัดความผูกพันทางสังคมในชุมชนชนบท จึงควรใช้ปัจจัยความผูกพันทางด้านความเป็นญาติพี่น้อง ได้แก่ จำนวนญาติที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในชุมชนเดียวกัน ประกอบกับปัจจัยความผูกพันทางด้านความเป็นเพื่อนบ้าน อันได้แก่ ภูมิลาเนาเดิม และระยะเวลาที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในชุมชนนั้นเป็นดัชนีในการชี้วัด

2.3.2 ความตระหนักต่อสถานการณ์

1) ความหมายของความตระหนัก

ราชบัณฑิตยสถาน (2525) ให้ความหมายของความตระหนักว่า หมายถึง การรู้ ประจักษ์ชัด การรู้ชัดแจ้ง

จงเจริญ เมตตา (2526) ให้ความหมายของความตระหนักว่า หมายถึง ความสำนึก หรือความคิดเห็นของบุคคลซึ่งเคยรับรู้ หรือเคยมีความรู้ต่อสถานการณ์หนึ่ง ๆ ที่เกิดขึ้น หรืออาจเกิดขึ้นในอนาคต

Benjamin B. Wolman (1973) ให้ความหมายของความตระหนักว่า หมายถึง ภาวะที่บุคคลเข้าใจหรือสำนึกถึงบางสิ่งบางอย่างของเหตุการณ์ ประสบการณ์ หรือวัตถุสิ่งของได้

ประภาเพ็ญ สุวรรณ (2526) ให้ความหมายของความตระหนักว่า หมายถึง การที่บุคคลได้ถูกคิด หรือการเกิดขึ้นในความรู้สึกว่ามีสิ่งหนึ่ง มีเหตุการณ์หนึ่ง หรือสถานการณ์หนึ่ง ซึ่งการรู้สึกว่ามีหรือการได้ถูกคิดถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งนี้ เป็นความรู้สึกที่เกิดในสภาวะของจิตใจแต่ไม่ได้แสดงว่าบุคคลนั้นสามารถจำได้ หรือระลึกได้ถึงลักษณะเฉพาะอย่างของสิ่งนั้น

วิชัย วงษ์ใหญ่ (2525) ให้ความหมายของความตระหนักว่า หมายถึง พฤติกรรมขั้นแรกสุดของเจตคติ (affective domain) ซึ่งเกือบจะคล้ายกับพฤติกรรมระดับต่ำสุดทางด้านความรู้ (cognitive domain) แต่ความตระหนักนั้นไม่ได้เกี่ยวกับความจำหรือความสามารถระลึกได้ ความตระหนักนี้หมายถึงความสามารถนึกคิด ความรู้สึกที่เกิดขึ้นในสภาวะของจิตใจ เช่น การรู้จักความงามในเครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ สถาปัตยกรรม เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นจิตสำนึก (conscious) ของคนที่รู้จักเป็นพื้นเดิมอยู่แล้ว

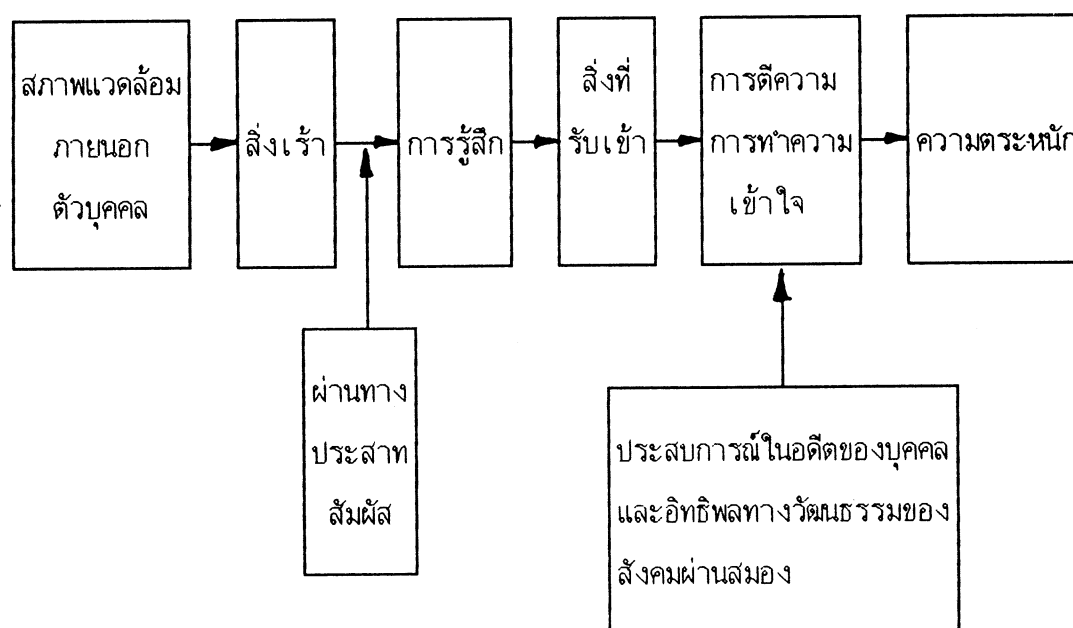
ในด้านสังคมวิทยา นักทฤษฎีที่ให้ความสำคัญต่อความตระหนัก ได้แก่ William I. Thomas (อ้างใน Larson : 1977) เจ้าของแนวคิด "The Definition of the Situation" ซึ่งสรุปได้ว่า

- (1). ค่านิยมทางสังคมเป็นปัจจัยซึ่งมีผลทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อความตระหนักต่อสถานการณ์ของแต่ละบุคคล
 - (2). ทศคติต่อสถานการณ์ มีผลเนื่องมาจากประสบการณ์ในอดีต
 - (3). ความตระหนักต่อสถานการณ์และพฤติกรรมของแต่ละบุคคล จะเป็นการสังเคราะห์แนวคิด หรือการตีความหมายสถานการณ์จากทั้งค่านิยมทางสังคมและทศคติของแต่ละบุคคล
- นอกจากนี้ Parsons (อ้างใน สมศักดิ์ ศรีสันติสุข : 2534) ได้กล่าวถึง ความตระหนักต่อสถานการณ์ ว่า บุคคลแต่ละบุคคลจะคัดเลือกวิธีการ (means) เพื่อนำไปสู่จุดหมายหรือจุดประสงค์ (goals) โดยลักษณะการตัดสินใจจะขึ้นอยู่กับอิทธิพลของเงื่อนไขสถานการณ์ (situational conditions) และแนวคิดของแต่ละบุคคล (orientation) อันได้แก่ บรรทัดฐานทางสังคม ค่านิยมทางสังคม และทศคติ ซึ่งอาจให้ความหมายได้อีกอย่างหนึ่งว่า ความตระหนักต่อสถานการณ์

จากความหมายของความตระหนักดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ ว่าความตระหนักเป็นความรู้สึกตัวหรือการนึกคิดถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้ให้ความหมายของความตระหนักต่อสถานการณ์ว่า หมายถึง ความเข้าใจ หรือความสำนึกของหัวหน้าครัวเรือนในชนบทที่มีต่อทรัพยากรป่าไม้ ได้แก่ ความตระหนักต่อความสำคัญของทรัพยากรป่าไม้ สถานการณ์ป่าไม้ในปัจจุบันผลกระทบของการลดลงของพื้นที่ป่าไม้ การดำเนินการแก้ไขปัญห และ การอนุรักษ์หรือจิตสำนึกในการดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้

2) กระบวนการเกิดความตระหนัก

ความตระหนักเป็นพฤติกรรมทางจิตหรือพฤติกรรมภายในจิตใจของบุคคล โดยมีมนุษย์มีการรู้สึกในการสัมผัสผ่านทางประสาทสัมผัส มีการรับรู้ มีการเรียนรู้ มีการจำ มีการคิดมีการตัดสินใจ อันนำไปสู่ความตระหนักในที่สุด ความตระหนักจะนำไปสู่การตอบสนองทางด้านอารมณ์ และการตอบสนองที่มีการเคลื่อนไหวหรือพฤติกรรมภายนอกทั่วไป กระบวนการเกิดความตระหนักอาจจำแนกเป็นขั้นตอนได้ตามแผนภูมิ ดังนี้

แผนภูมิที่ 4 ขั้นตอนและกระบวนการเกิดความตระหนัก

: ดัดแปลงจาก วิมลสิทธิ์ หรยางกูร (2526)

จากแผนภูมิที่ 4 เมื่อบุคคลได้รับการกระตุ้นจากสิ่งเร้า ซึ่งเกิดมาจากสภาพแวดล้อมภายนอกตัวบุคคล โดยผ่านทางระบบประสาทสัมผัสจะ เกิดการรู้สึกต่อสิ่งเร้าขึ้น และจะมีบางส่วนที่บุคคลรับเข้าไปในจิตใจหรือสมอง เกิดกระบวนการตีความหรือการทำความเข้าใจ โดยใช้ประสบการณ์ในอดีตของบุคคลนั้น ประกอบกับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของสังคมเป็นบรรทัดฐานในการประเมินสิ่งต่าง ๆ เมื่อผ่านกระบวนการตีความแล้วจะมีผลนำไปสู่ความตระหนักในที่สุด

3) การวัดความตระหนัก

เนื่องจากความตระหนักเป็นพฤติกรรมทางจิตที่เกี่ยวกับความรู้สึก และอารมณ์ที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของบุคคล (บรรชัย สืบสังข์ : 2535) มีความละเอียดอ่อนสูงจึงเป็นการยากที่จะวัดความตระหนักของบุคคลได้ แต่เหตุที่ความตระหนักเป็นพฤติกรรมขั้นแรกสุดของทัศนคติ ทำให้เราสามารถที่จะนำเครื่องมือที่ใช้วัดทัศนคติมาใช้ในการวัดความตระหนัก ซึ่งมีเครื่องมืออยู่หลายประเภท ได้แก่

ก. วิธีการสัมภาษณ์ (interview) อาจเป็นการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (structured item) คือ มีการสร้างคำถามและมีคำตอบให้เลือกเหมือน ๆ กัน หรือแบบสอบถามชนิดที่เลือกตอบ เป็นต้น ส่วนอีกชนิดหนึ่งเป็นแบบไม่มีโครงสร้าง (unstructured item) เป็นแบบสัมภาษณ์ที่ใช้รอบคำถามเป็นแนวทางในการสัมภาษณ์เพื่อให้ผู้ตอบมีเสรีภาพในการตอบมาก ๆ และคำถามก็เป็นไปตามโอกาสจะอำนวยให้

ข. แบบสอบถาม (questionnaire) แบบสอบถามอาจเป็นชนิดปลายเปิดหรือชนิดปลายปิด หรืออาจผสมกันทั้งสองแบบก็ได้

ค. แบบตรวจสอบรายการ (checklist) เป็นเครื่องมือวัดชนิดที่ให้ตรวจสอบว่าเห็นด้วย ไม่เห็นด้วย หรือมี-ไม่มี สิ่งที่กำหนดในรายการอาจอยู่ในรูปของการทำเครื่องหมายตอบหรือเลือกว่า ใช่-ไม่ใช่ก็ได้

ง. มาตรวัดอันดับคุณภาพ (rating scale) เป็นเครื่องมือที่เหมาะสมสำหรับการใช้วัดอารมณ์และวัดความรู้สึก ว่ามีความเข้มมากน้อยเพียงใด

จ. การใช้ความหมายทางภาษา (semantic differential technique) เป็นเครื่องมือชนิดหนึ่งที่สามารถวัดเกี่ยวกับการประมาณค่า (evaluation) ศักยภาพและพวกที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรม (activity)

ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นแบบแผนการดำรงชีวิตของบุคคลในสังคมตามบทบาทและสถานภาพของบุคคลนั้น และเนื่องจากบุคคลมีความจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันเพื่อให้สามารถอยู่ในสังคมได้อย่างกลมกลืนและสอดคล้องกับสถานการณ์ในสังคม ทำให้บุคคลต้องปรับตัวเองด้วยการงดกระทำกิจกรรมบางอย่างที่สังคมเห็นว่าไม่สมควร ส่วนความตระหนักต่อสถานการณ์เป็นเรื่องของระบบคิดและค่านิยมของบุคคลในสังคม ซึ่งมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมที่บุคคลนั้นแสดงออกมา

ความสัมพันธ์ทางสังคม และความตระหนักรู้ต่อสถานการณ์เป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคม ซึ่งมีความสัมพันธ์กับระบบนิเวศหรือทรัพยากรธรรมชาติ กล่าวคือ เมื่อพิจารณาในเรื่องการพึ่งพิงทรัพยากรของป่าจะเห็นว่า ชุมชนชนบทมีความผูกพันใกล้ชิดกับป่าไม้ซึ่งเป็นทรัพยากรธรรมชาติ ระบบสังคมของชุมชนชนบทจึงปรับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนให้สอดคล้องกับการพึ่งพิงธรรมชาติตามสภาพและบทบาทของบุคคลในชุมชนนั้น โดยมีระบบคิดหรือความตระหนักรู้ต่อสถานการณ์ทรัพยากรป่าไม้ เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลในการกำหนดพฤติกรรมการใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้เหมาะสมและสอดคล้องกับเงื่อนไขและสถานการณ์แวดล้อมบุคคลนั้น

2.4 ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

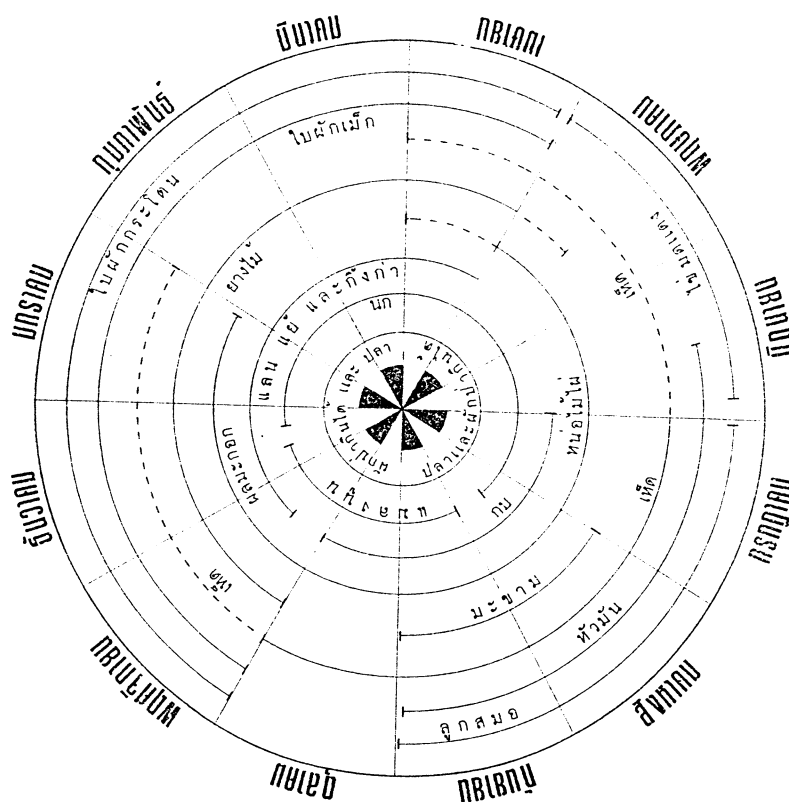
ในการศึกษาเรื่องของป่ากับเศรษฐกิจครัวเรือนของราษฎรบ้านหนองแขง ตำบลนาตาล อำเภอกำแพงแสน จังหวัดกาฬสินธุ์ ครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้นำผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องหรือมีลักษณะใกล้เคียงกันมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาโดยสังเขปดังต่อไปนี้ คือ

การศึกษาการพึ่งพิงป่าและผลิตภัณฑ์จากป่า เพื่อให้มีอาหารพอบริโภคในครัวเรือนของ ศาสตราจารย์ เสาวคนธ์ และคณะ (2536) พบว่า อัตราการพึ่งพิงป่าขึ้นอยู่กับระยะทางของหมู่บ้านจากป่าและสภาพเศรษฐกิจของชาวบ้าน หมู่บ้านที่อยู่ใกล้ป่าก็ยิ่งพึ่งพิงป่ามาก และชาวบ้านยังยากจนก็ยิ่งพึ่งพิงป่ามาก กลุ่มครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเองซึ่งประกอบอาชีพรับจ้าง และกลุ่มที่มีพื้นที่เพาะปลูกเป็นของตนเองเพียงเล็กน้อยเป็นกลุ่มที่พึ่งพิงป่ามากที่สุด ผลิตภัณฑ์จากป่าที่มีความสำคัญต่อชาวบ้านมากที่สุด คือ ฟืนและถ่าน ถัดมาคือ อาหารต่าง ๆ จากป่า

เกียรติรัตน์ คุณารัตนพลฤกษ์ (2535) ได้ทำการศึกษาเรื่อง บทบาทของอาหารจากป่าต่อการพึ่งตนเองและภาวะโภชนาการของชาวชนบทในหมู่บ้านใกล้ป่า พบว่า ครัวเรือนยากจนไม่มีที่ดินทำกินของตนเองจะพึ่งพิงป่ามาก ด้วยการเข้าไปเก็บอาหารจากป่ามาบริโภคภายในครัวเรือนเฉลี่ย 5-6 วัน/สัปดาห์ ส่วนครัวเรือนที่มีฐานะปานกลางเก็บอาหารจากป่ามาบริโภคเฉลี่ย 3 วัน/สัปดาห์ โดยมีปริมาณอาหารป่าที่บริโภคภายในครัวเรือนเฉลี่ย 3 กิโลกรัม/ครัวเรือน/สัปดาห์ แยกเป็นอาหารจากสัตว์ 1 กิโลกรัม และอาหารจากพืชผัก 2 กิโลกรัม เมื่อเปรียบเทียบรายจ่ายค่าอาหารของครัวเรือนในหมู่บ้านใกล้ป่ากับครัวเรือนในหมู่บ้านไกลป่าปรากฏว่ารายจ่ายค่าอาหารของครัวเรือนในหมู่บ้านใกล้ป่าต่ำกว่าครัวเรือนในหมู่บ้านไกลป่าประมาณ 3 เท่า นอกจากนี้ ยังพบว่า เด็กวัยก่อนเรียนในหมู่บ้านใกล้ป่ามีแนวโน้มของภาวะโภชนาการดีกว่าเด็กวัยก่อนเรียนในหมู่บ้านไกลป่า

วิทย์ จารัสพันธุ์ และคณะ (2535) ได้ทำการศึกษาเรื่อง การจัดการป่าชุมชนโดยองค์กรท้องถิ่น กรณีศึกษาวัดป่าพรหมประทาน ตำบลโนนชัยศรี อำเภอโพธารอง จังหวัดร้อยเอ็ด พบว่า ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์จากป่าในวัดโดยการเก็บเห็ดเฉพาะต้นไม้และกิ่งไม้ที่ตายแล้ว และเก็บเห็ด ซึ่งในฤดูฝนจะมีชาวบ้านเข้ามาเก็บเห็ดภายในบริเวณป่าในวัดทุกวัน ประมาณวันละ 50 คน ได้คนละประมาณ 1-2 กิโลกรัม

วุฒิพล หัวเมืองแก้ว และคณะ (2537) ได้ทำการศึกษาเรื่อง ของป่ากับเศรษฐกิจครัวเรือนป่าชุมชนดงใหญ่ ตำบลสร้างถ่อน้อย อำเภอหัวตะพาน จังหวัดอำนาจเจริญ พบว่า ของป่าเป็นปัจจัยเกื้อหนุนการดำรงชีพที่สำคัญอย่างยิ่งของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในป่าดงใหญ่ โดยทุกครัวเรือนเก็บหาของป่าเพื่อบริโภคและเสริมรายได้ มีมูลค่ารวมทั้งบริโภคและจำหน่ายคิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 21.55 ของรายได้ที่เป็นเงินสดของครัวเรือนต่อปี หรือมีมูลค่า 3,846.68 บาท/ครัวเรือน/ปี โดยแยกประเภทของของป่าไว้ 11 ประเภทคือ พืชผักป่า เห็ด ผลไม้ป่า หน่อไม้ ชัน สมุนไพร น้ำมันยาง กลอย หน่อหวาย มัน และแมลงกินได้ ซึ่ง Mark Poffenberger และ Betsy McGean (1993) ได้จัดทำเป็นปฏิทินของป่าในรอบปีในป่าดงใหญ่ จังหวัดอำนาจเจริญไว้ ดังนี้

แผนภูมิที่ 5 ปฏิทินของป่าในรอบปีในป่าดงใหญ่ จังหวัดอำนาจเจริญ

ฝ่ายวิจัยสิ่งแวดล้อมและนิเวศวิทยา (2522) ได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับเศรษฐกิจป่าไม้ และรายงานว่ ป่าไม้เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่ให้ประโยชน์แก่มนุษยชาติเป็นอย่างยิ่ง สำหรับ บทบาทที่มีประโยชน์ต่อระบบเศรษฐกิจของไทยนั้น มีอยู่ 3 ทาง คือ บทบาทที่มีต่อผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติ บทบาทที่มีต่อดุลการชำระเงินและบทบาทที่มีต่อเศรษฐกิจในชนบท สำหรับ บทบาทที่มีต่อเศรษฐกิจในชนบทนั้นจะเห็นได้ว่าทรัพยากรป่าไม้ที่ประชากรในชนบทนำไปใช้ประโยชน์ คิดเป็นมูลค่าในแต่ละปีเป็นจำนวนไม่น้อย จากการที่ประชากรในชนบทส่วนใหญ่มีฐานะยากจนแต่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ เพราะมีรายได้ที่มีใช้ตัวเงินรวมอยู่ในสัดส่วนที่สูงด้วยการหาวัตถุดิบจาก ทรัพยากรป่าไม้มาใช้ประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ซึ่งช่วยลดความจำเป็นในการใช้เงินลง เช่น การผลิตและหาอาหารบริโภคเอง การมีบ้านอยู่เอง การหาเชื้อเพลิงเอง นอกจากนี้ยังเป็นการเพิ่มรายได้ที่เป็นตัวเงินแก่ประชากรในชนบท ได้แก่ รายได้จากการขายฟันและถ่าน

เยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ (2533) ได้ศึกษาความสัมพันธ์ของป่าไม้กับความมั่นคงของระบบอาหารในชนบท พบว่า การทำลายป่าไม้มีผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงระบบอาหารและ โครงสร้างทางสังคมของชุมชน กล่าวคือ การที่ป่าไม้ซึ่งเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติถูกทำลายจน ลดน้อยลง การพึ่งพาอาหารธรรมชาติของชาวชนบทก็ลดน้อยลงไปด้วย ชาวชนบทต้องหันไปพึ่งพา อาหารจากระบบตลาดมากขึ้น ทำให้ได้อาหารที่ขาดคุณภาพ เนื่องจากมีกำลังซื้อต่ำ การขาด ความมั่นคงในระบบอาหารทำให้ระบบการพึ่งพาตนเองของชาวชนบทลดลง ความจำเป็นที่ต้องซื้อ อาหารบริโภค ทำให้ชาวชนบทจำนวนมากต้องไปรับจ้างทำงานเพื่อหาเงินมาซื้ออาหาร และ การขาดแคลนแหล่งอาหารธรรมชาติมีผลต่อความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชน ทำให้เกิดการ แก่งแย่งทรัพยากรที่มีอยู่ ระบบการพึ่งพาอาศัยและการแลกเปลี่ยนกันของสมาชิกในชุมชนถูกแทนที่ ด้วยระบบซื้อขาย นอกจากนี้ในบางชุมชนได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเรื่องกฎ ระเบียบของ ชุมชน เช่น มีการตั้งกฎระเบียบในการเก็บหาของป่า เป็นต้น

Sanguantam et al. (1988) ได้สำรวจสภาพป่าดงมูลและรายงานผลไว้ว่า ป่า ดั้งเดิมของพื้นที่ป่าดงมูลเป็นป่าดิบแล้งและป่าเต็งรัง ซึ่งอุดมสมบูรณ์ไปด้วยไม้มีนาชนิดที่สามารถ นำมาใช้ประโยชน์ในการก่อสร้างหรือเป็นไม้โครงสร้างได้ ภายหลังจากการทำลายป่าอย่าง หนัก ทั้งจากสาเหตุการตัดไม้ออกมามากเกินไปและสาเหตุจากไฟป่า รวมไปถึงการนำไม้มา เผาถ่านอย่างผิดกฎหมาย ทำให้ปัจจุบันป่าดงมูลมีพืชพรรณต่าง ๆ เหลืออยู่ 222 ชนิด แยกเป็น ชนิดไม้ที่นำมาใช้เป็นไม้ซุง 78 ชนิด นำมาเป็นอาหาร (edible plant) 40 ชนิด และ พืชสมุนไพร (medicinal plant) 104 ชนิด สำหรับความหนาแน่นของไม้ยืนต้นในป่าดงมูล มีค่าเท่ากับ 96.8 ต้น/เฮกเตอร์ มีความสูงเฉลี่ย 14.05 เมตร มี GBH. เฉลี่ย 76.31 ซม.

ปริมาตรไม้ที่ทำเป็นสินค้าได้มีค่า 69.80 ลบ.ม./เฮกแตร์ เป็นปริมาตรของไม้คุณภาพดี 23.40 ลบ.ม./เฮกแตร์ ปริมาตรของไม้คุณภาพต่ำ 23.40 ลบ.ม./เฮกแตร์ และเป็นปริมาตรของไม้ที่นำไปใช้ทำพื้นหรือถ่าน 23 ลบ.ม./เฮกแตร์

เศกสรรค์ ยงวิชัย และคณะ (2535) ได้ทำการศึกษาเรื่อง เหตุกระด้างป่าดงมูล : อีกรูปแบบหนึ่งของการพึ่งพาธรรมชาติ พบว่า ราษฎรในพื้นที่ป่าดงมูลและหมู่บ้านใกล้เคียงป่าเก็บหาเห็ดกระด้างจากป่าดงมูล เพื่อการบริโภคและจำหน่ายไปยังต่างอำเภอและจังหวัดใกล้เคียง ในปริมาณ 2-3 พันกิโลกรัมต่อปี ราคาเฉลี่ยประมาณกิโลกรัมละ 40-45 บาท (พ.ศ.2534) ช่วงเวลาที่เกิดขึ้นในแต่ละปีประมาณ 2 เดือน

รณสิทธิ์ มณีไสย์ (2535) ได้ทำการศึกษาเรื่อง ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมกับลักษณะการใช้ประโยชน์ป่าไม้ของราษฎรบ้านโนนศรีสวัสดิ์ ตำบลดงมูล อำเภอหนองสูง จังหวัดกาฬสินธุ์ พบว่า ลักษณะการใช้ประโยชน์จากป่าไม้ของราษฎรนั้น แหล่งเก็บหาส่วนใหญ่หาได้จากป่าสงวนแห่งชาติป่าดงมูล ชายและหญิงวัยแรงงานเป็นผู้เก็บหามากกว่าสมาชิกคนอื่น ๆ ภายในครัวเรือน ระยะทางที่เก็บหาห่างจากครัวเรือนผันแปรอยู่ระหว่าง 1 ถึง 5 กิโลเมตร ส่วนใหญ่ราษฎรจะเก็บหามาใช้ประโยชน์ภายในครัวเรือน ชนิดไม้ที่ราษฎรนำมาใช้ประโยชน์มี 83 ชนิด ส่วนใหญ่เป็นชนิดไม้ที่ขึ้นอยู่เป็นองค์ประกอบในป่าสงวนแห่งชาติ แยกเป็นการใช้เพื่อเลี้ยงสัตว์ 10 ชนิด ไม้พื้น 8 ชนิด ถ่าน 8 ชนิด พืชผักอาหารหรือไม้ผล 54 ชนิด ไม้ซุงหรือไม้ก่อสร้าง 10 ชนิด ไม้เพื่องานหัตถกรรม 19 ชนิด ไม้ก่อสร้างบ้าน 12 ชนิด และการใช้ประโยชน์อื่น ๆ 16 ชนิด ชนิดไม้ที่ใช้ในแต่ละลักษณะการใช้ประโยชน์จะคล้ายคลึงกัน บางชนิดราษฎรนำมาใช้แบบอเนกประโยชน์ เช่น เต็ง รัง พลวง ชาด แดง ฯลฯ ส่วนต่าง ๆ ของต้นไม้ เช่น ใบ ยอด ดอก ผล กิ่งสด กิ่งแห้ง เปลือก เนื้อไม้ รากและหน่อ ถูกนำมาใช้แตกต่างกันออกไปตามวัตถุประสงค์ บางส่วนของต้นไม้ถูกนำมาใช้ประโยชน์ได้หลาย ๆ อย่างในฤดูกาลเดียวกัน ชนิดพันธุ์ไม้ที่นำมาเป็นอาหารในแต่ละฤดูกาลจะมีความแตกต่างกันบ้างในเรื่องของชนิดขึ้นอยู่กับช่วงของการออกดอก ผล หรือส่วนที่กินได้ โดยราษฎรเก็บหาได้มากชนิดที่สุดในฤดูฝน (35 ชนิด)

บัวเรศ ประไซโย และคณะ (2536) ได้ทำการศึกษาเรื่อง ปริมาณและความหลากหลายของพืชพรรณที่ภูพระ ป่าสงวนแห่งชาติป่าดงมูล จังหวัดกาฬสินธุ์ พบว่า ภูพระมีของป่าที่สำคัญอยู่ 3 ประเภท ได้แก่ พืชพรรณที่รับประทานได้ จำนวน 33 ชนิด พืชพรรณที่เป็นยาสมุนไพร จำนวน 55 ชนิด และเห็ดที่รับประทานได้ จำนวน 8 ชนิด โดยมีมูลค่าของเห็ดที่รับประทานได้เฉลี่ย 121 บาท/ไร่/ปี และมูลค่าของป่าอื่น ๆ เฉลี่ย 121 บาท/ไร่/ปี

2.5 กรอบแนวคิดและสมมติฐานในการศึกษา

จากการศึกษาแนวคิด และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องตามที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น สามารถนำมาสร้างเป็นกรอบแนวคิด และกำหนดสมมติฐานในการศึกษาค้นคว้าได้ ดังนี้

2.5.1 กรอบแนวคิดในการศึกษา (conceptual framework)

ผู้ศึกษาได้ทำการจำแนกตัวแปรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ออกเป็นกลุ่มปัจจัยตามคุณลักษณะของตัวแปรอิสระและตัวแปรตาม ปรากฏผลดังนี้

(1.) ตัวแปรอิสระ แบ่งออกเป็น

1.1 ปัจจัยทางด้านลักษณะเศรษฐกิจครัวเรือน ประกอบด้วย ตัวแปรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจครัวเรือน ได้แก่ ขนาดครัวเรือน จำนวนแรงงานเชิงเศรษฐกิจ อาชีพหลัก รายได้ครัวเรือน การถือครองที่ดิน ฐานะทางเศรษฐกิจ ระบบเศรษฐกิจ ระดับเทคโนโลยีในการผลิต และระดับเทคโนโลยีในการพึ่งพิงของป่า

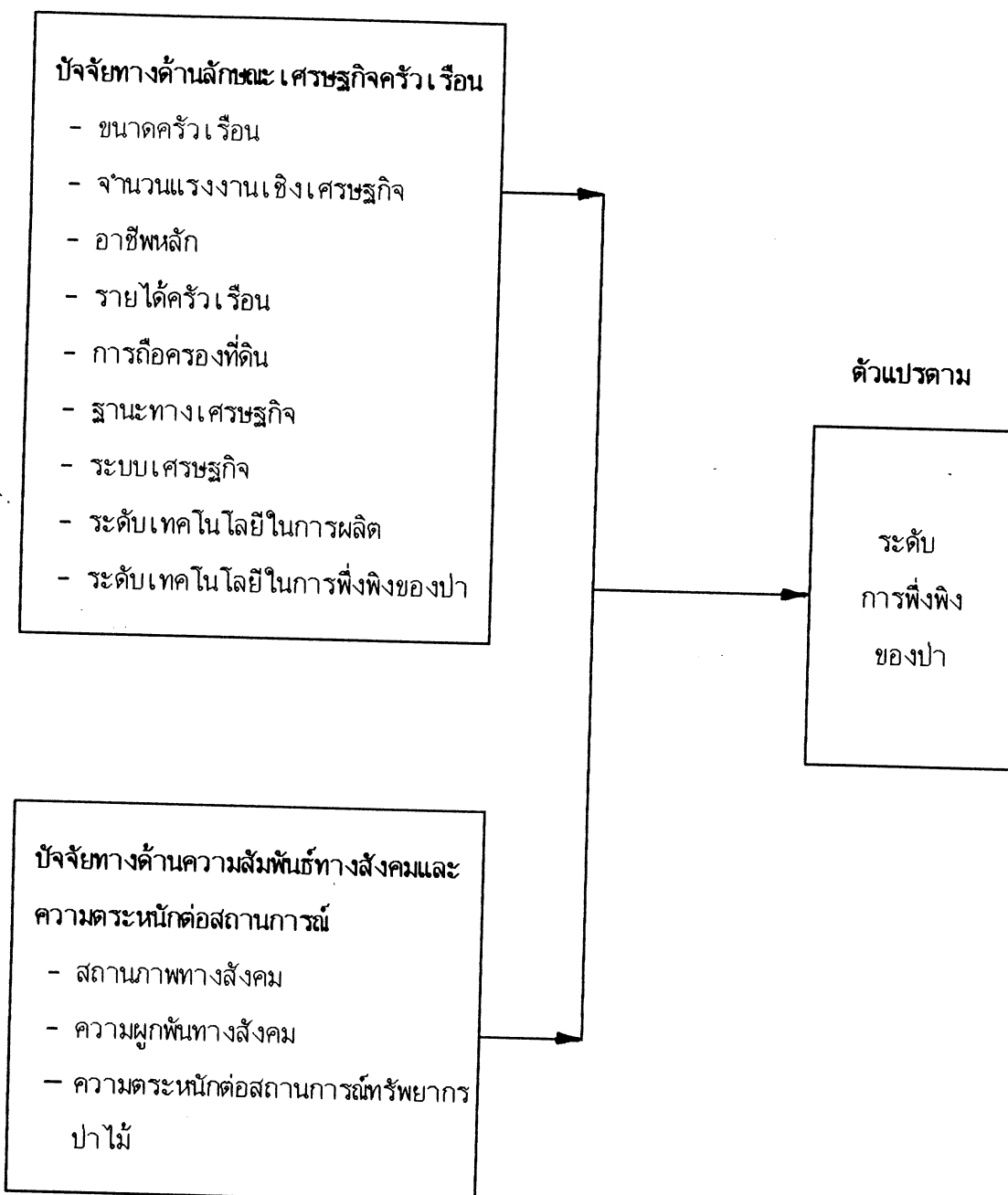
1.2 ปัจจัยทางด้านความสัมพันธ์ทางสังคมและความตระหนักต่อสถานการณ์ ได้แก่ ตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับสถานภาพทางสังคม ความผูกพันทางสังคม และความตระหนักต่อสถานการณ์ทรัพยากรป่าไม้

(2.) ตัวแปรตาม

ตัวแปรตามในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ คือ ระดับการพึ่งพิงของป่าของราษฎรบ้านหนองแขง หรือมูลค่าเป็นจำนวนเงินที่คำนวณได้ในรูปของเงินสดจากปริมาณของป่าที่ครัวเรือนเก็บหาได้ทั้งหมด ซึ่งรวมทั้งของป่าที่บริโภคภายในครัวเรือนและของป่าที่จำหน่ายไปในรอบปีที่ผ่านมา (มกราคม-ธันวาคม 2538)

ซึ่งนำมาจัดสร้างเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

ตัวแปรอิสระ

แผนภูมิที่ 6 กรอบแนวคิดในการศึกษา

2.5.2 สมมติฐานในการศึกษา (assumption)

จากกรอบแนวคิดในการศึกษา สามารถกำหนดสมมติฐานในการศึกษา ได้ว่า

(1). ปัจจัยทางด้านลักษณะเศรษฐกิจครัวเรือน มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า โดยแยกออกเป็น

(1).1 ขนาดครัวเรือน เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า โดยผลจากการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม และแนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนชนบท สรุปได้ว่า ชุมชนชนบทที่อาศัยอยู่ใกล้ป่าส่วนใหญ่จะพึงพิงป่าด้วยการเก็บหาของป่าเพื่อนำมาบริโภคในครัวเรือน ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาของอรุวดี รุจิเกียรติกำจร (2535) ที่พบว่าประชากรในบ้านโหล่น อำเภอนองบัวแดง จังหวัดชัยภูมิ ร้อยละ 91.3 พึ่งพาอาศัยป่าในการดำรงชีวิตประจำวัน ดังนั้น ครัวเรือนที่มีจำนวนสมาชิกในครัวเรือนมากจึงมีแนวโน้มที่จะเก็บหาของป่าในปริมาณมากกว่า หรือมีระดับการพึงพิงของป่าสูงกว่าครัวเรือนที่มีจำนวนสมาชิกในครัวเรือนน้อยกว่า

(1).2 จำนวนแรงงานเชิงเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า เนื่องจากวัยแรงงาน (14-60 ปี) เป็นวัยที่มีความสามารถในการทำงานหรือเก็บหาของป่าได้อย่างมีประสิทธิภาพและมีจำนวนมากกว่าวัยอื่น ๆ ดังนั้นครัวเรือนที่มีจำนวนแรงงานเชิงเศรษฐกิจมากย่อมสามารถเก็บหาของป่าได้มากกว่า หรือมีระดับการพึงพิงของป่าสูงกว่าครัวเรือนที่มีจำนวนแรงงานเชิงเศรษฐกิจน้อยกว่า

(1).3 อาชีพหลัก เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า จากผลการศึกษาของศาสตราจารย์ เสาวคนธ์ และคณะ (2536) พบว่า กลุ่มครัวเรือนที่ประกอบอาชีพรับจ้างเป็นกลุ่มที่พึงพิงป่ามากที่สุด

(1).4 รายได้ครัวเรือน เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า จากผลการศึกษาของฝ่ายวิจัยสิ่งแวดล้อมและนิเวศวิทยา (2522) พบว่า ประชากรในชนบทส่วนใหญ่มีฐานะยากจนหรือมีรายได้ครัวเรือนต่ำ แต่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ เพราะมีรายได้ที่มีใช้ตัวเงินรวมอยู่ในสัดส่วนที่สูงด้วยการหาวัตถุดิบจากทรัพยากรป่าไม้มาใช้ประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ซึ่งช่วยลดความจำเป็นในการใช้เงินลง

(1).5 การถือครองที่ดิน เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า จากผลการศึกษาของเกียรติรัตน์ คุณารัตนพฤษ (2535) พบว่า ครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเองจะพึงพิงป่ามาก ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาของศาสตราจารย์ เสาวคนธ์ และคณะ (2536) ที่พบว่า กลุ่มครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเองและกลุ่มที่มีพื้นที่เพาะปลูกเป็นของตนเองเพียงเล็กน้อย เป็นกลุ่มที่พึงพิงป่ามากที่สุด

(1).6 ฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือน เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า จากผลการศึกษาของเกียรตินันท์ คุณารัตนพฤษ (2535) พบว่า ครัวเรือนยากจนจะพึงพิงป่ามาก ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาของศาสตราจารย์ เสาวคนธ์ และคณะ (2536) ที่พบว่า ชาวบ้านยิ่งยากจนยิ่งพึงพิงป่ามาก

(1).7 ระบบเศรษฐกิจของครัวเรือน เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า จากผลการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนชนบท พบว่า ชุมชนที่มีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ จะมีการเก็บหาทรัพยากรธรรมชาติจากป่าเป็นกิจกรรมเสริมที่ทำการยังชีพในรูปของปัจจัยสี่ และขายส่วนเกินเป็นรายได้ครัวเรือน มากกว่าชุมชนที่มีระบบเศรษฐกิจแบบการค้าซึ่งมีการดำรงชีพในลักษณะพึงพิงระบบตลาดและมีการพึงพิงป่าน้อย

(1).8 ระดับเทคโนโลยีในการผลิต เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า จากผลการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนชนบท พบว่า เกษตรกรชนบทที่มีลักษณะเป็นผู้ประกอบการรายย่อยและมีเทคโนโลยีในการผลิตต่ำ มักมีผลตอบแทนในรูปของกำไรค่อนข้างต่ำ ในบางครัวเรือนอาจติดลบเมื่อเปรียบเทียบเป็นค่าจ้างแรงงานที่ต้องจ่ายไป ทำให้มีความจำเป็นต้องพึงพิงอาหารจากธรรมชาติเพื่อการยังชีพในครัวเรือนในระดับสูง

(1).9 ระดับเทคโนโลยีในการพึงพิงของป่า เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า จากผลการศึกษาแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม สรุปได้ว่า คนในชุมชนใช้เทคโนโลยีต่าง ๆ อันได้แก่ การใช้เครื่องมือ วิธีการต่าง ๆ ในการเก็บหาและการใช้ประโยชน์ในรูปของปัจจัยพื้นฐานของการดำรงชีวิต เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรของป่าที่มีอยู่ในธรรมชาติอย่างมีประสิทธิภาพและมีปริมาณมากที่สุด

(2). ปัจจัยทางด้านความสัมพันธ์ทางสังคมและความตระหนักต่อสถานการณ์ มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า โดยแยกออกเป็น

(2).1 สถานภาพทางสังคม เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า จากผลการศึกษาแนวคิดมนุษยนิเวศวิทยา สรุปได้ว่า ความรู้ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคมมีความสัมพันธ์กับการพึงพิงทรัพยากรป่าไม้ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ (ตามแผนภูมิที่ 1) และโดยที่บุคคลที่มีสถานภาพทางสังคมสูงจะเป็นบุคคลที่ได้รับข่าวสารมาก จากการแลกเปลี่ยนข่าวสารในระหว่างกลุ่มผู้นำชุมชนหรือสมาชิกกลุ่มกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน ทำให้มีความรู้ในด้านต่าง ๆ เป็นอย่างดี ดังนั้น สถานภาพทางสังคมจึงมีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า

(2).2 ความผูกพันทางสังคม เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า จากผลการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนชนบท แนวคิดมนุษยนิเวศวิทยาและแนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคม สรุปได้ว่า สมาชิกในชุมชนชนบทมีความผูกพันกันอย่างเหนียวแน่นด้วยความ เป็นเพื่อนบ้านหรือญาติพี่น้อง มีความรักความผูกพันต่อท้องถิ่นและมีการเสียสละเพื่อชุมชน ซึ่ง ความผูกพันทางสังคมหรือการรวมกลุ่มทางสังคมนี้มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า (ดัง รายละเอียดตามแผนภูมิที่ 1)

(2).3 ความตระหนักต่อสถานการณ์ทรัพยากรป่าไม้ เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการพึงพิงของป่า จากผลการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับความตระหนักต่อสถานการณ์และแนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม สรุปได้ว่า ชุมชนชนบทซึ่งมีความผูกพันใกล้ชิดกับป่าไม้ จะมีการพึงพิงทรัพยากรป่าไม้ในระดับต่าง ๆ โดยมีปัจจัยทางด้านความตระหนักต่อสถานการณ์ทรัพยากรป่าไม้เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลในการกำหนดพฤติกรรมการพึงพิงทรัพยากรของป่า ให้เหมาะสมและสอดคล้องกับเงื่อนไขและสถานการณ์แวดล้อมบุคคลหรือชุมชนนั้น